

FIKİH LİTERATÜRÜNÜN TARTIŞMALI İKİ ESERİ: EL-MECMÛ'U'L-KEBÎR VE EL-MEHÂRİC Fİ'L- HİYEL

Prof.Dr.Saffet KÖSE**

Two Discussed Works of the Fiqh Literature: *al-Macmû'u'l-kabîr* and *al-Makhârîj fi'l-hiyal*

There have been serious discussions regarding two works in the Literature of Fiqh. One of them is known *Al-Majmu* of which it is debatable whether Zayd b. Ali (d.122/740?) is the author. If the work can be attributed to him it will mean that he is the first to produce such a work of systematic Fiqh Literature. Accordingly Zaydites claim this, and it is the strong focus of their argument. *Al-Majmu* is thus the most considered book according to Zaydite scholars who have no doubt that the book belongs to their Imam. However, the Ahlu's-Sunna and Shiite scholars have their reservations about the work. Their criticism mostly centres around the narrators, and the form of narratives and their authenticity. It appears that the book might have been compiled by Abu Khalid, the student of Zayd b. 'Ali, and although not written by Zayd himself, this of course does not affect its being attributed to him.

Al-Makharic fi'l-Hiyal, known as the first work of Hiyal Literature, and there has been serious discussion concerning who was the compiler, however, there are widespread claims that it belongs to Muhammad b. Al-Shaybani (d.189/805). J. Schacht, who edited the work for print, in particular supports this idea. However, the form of the book and some of the controversial ideas in it, together with Imam Muhammad's preferences, support the idea that the book might belong to other Hanafi Scholars. I am in the opinion that the book has been compiled at a later stage by someone else using the thoughts of the three Hanafi Imams.

Giriş:

Fıkıh literatürü alanında iki eser üzerinde ciddi tartışmalar mevcuttur. Bunlardan birisi Zeydiyye mezhebi imamı Zeyd b. Ali'ye (ö.122/740?) ait olup olmadığı tartışılan *el-Mecmû'*dur. Eserin kendisine aidiyeti, ona sistematik fıkıh literatürünün ilk ürünü olma şerefini bahşedecektir. Nitekim Zeydîler bu iddiadadır¹ ve muhtemelen tartışmayı alev-

* Bu yazı yayımlanmadan önce okuyarak görüşlerini bildiren Prof.Dr. Zekeriya Güler ve Y. Doç. Dr. Mehmet Eren'e teşekkür edim.

** Selçuk Üniv. İlahiyat Fak.

¹ Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâğî, *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'i'l-fikhi'l-kebîr*, Kahire 1347-

lendiren odak nokta da burasıdır. Eserin imamlarına ait olduğu konusunda herhangi bir şüpheleri bulunmayan Zeydî alimler nezdinde *el-Mecmû'* tabii olarak en muteber kaynaktır. Ancak Ehl-i sünnet uleması ve Şi'a bu esere karşı bir güvensizlik içindedir. Onların tenkitleri, daha çok, eserin ravisi ve rivayet biçimi ile içindeki rivayetlerin sağlamlığı noktasında yoğunlaşmaktadır.

Hiyel literatürünün ilk eseri olarak kabul edilen *el-Mehâric fî'l-hiyel*'in ise kim tarafından telif edildiği ciddi şekilde tartışılmakta, Hanefî mezhebi imamlarından Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö.189/805) ait olduğu yönünde yaygın tezler bulunmaktadır. Hanefî mezhebi imamlarının hiyelle ilgili bir eser yazıp yazmadıkları müctehid imamları takip eden yıllardan günümüze gelinceye kadar tartışılmış ve ilk hiyel kitabının kim tarafından yazıldığı araştırılmıştır.

Biz bu makalede bahis konusu iki eserle ilgili tespit ettiğimiz bilgiler ışığında bir değerlendirme yaparak tartışmalara katılacağız

I- EL-MECMÛ'U'L-KEBÎR (المجموع الكبير)

Eseri ele almadan önce, müellif Zeyd b. Ali'nin hayatı hakkında ana hatlarıyla bilgi vereceğiz. Daha sonra eser ile ilgili değerlendirmeleri ele alacağız.

A-Zeyd b. Ali:

Eser'in kendisine ait olup olmadığı tartışılan Ebû'l-Hüseyn Zeyd b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib el-Hâşimî (79-122/698-740), Zeydiyye mezhebinin imamı alim bir şahıstır. Kûfe'de yaşamıştır. *Tâbiîn* neslindendir. Babası Zeynelâbidîn, kardeşi Bâkir ve Urve b. Zübeyr'den hadis dinlemiş; Mu'tezilenin öncüsü Vâsıl b. Ata'dan ilim almıştır. Kendisinden de yeğeni Ca'fer b. Muhammed, Şu'be, Fudayl b. Merzûk, Mutâlib İbn Ziyâd, Sa'îd b. Huseym ve İbn Ebi'z-Zinâd gibi alimler hadis rivayet etmişlerdir. İslam alimlerinin onun kişiliği ve ilmi ile ilgili takdire şayan sözleri vardır. Mesela Ebû Hanîfe'nin onun hakkında "*Zeyd gibisine rastlamadım. Ondan daha fakîh, daha bilgili birini görmedim*", yeğeni Ca'fer es-Sâdık'ın (ö.148/765) "*Vallahi! Allahın kitabını en çok okuyanımız, Allahın dinini en iyi anlayanımız, akrabalar arası ilişkilere en fazla değer verenimiz idi. Ne dünya ne de ahiret için içimizde kendisi gibi birisini bırakmadı*" dediği nakledilmektedir.² Şam'da Hişâm b. Abdilmelik tarafından beş ay hapsedilmiş, oradan Irak'a daha sonra da Medîne'ye gitmiştir. Burada karşılaştığı bazı Kûfeli'lerin Emevîlerle savaşmaya teşvik etmesi üzerine 120/738 yılında Kûfe'ye dönmüş ve halktan "Kur'an ve sünnet'e uymak, zalimlere karşı cihad etmek, çaresizleri müdafaa etmek, haklarından mahrum bırakılanlara haklarını teslim etmek, *fey* dağıtımında adaletli davranmak, insanlardan haksız olarak alınmış malları (mezâlim) sahiplerine geri vermek ve ehl-i beyte yardım etmek" üzere *bey'at* istemiş ve bu davete kırk bin insan icabet etmiştir. Ancak bazı taraftarları Hz.Ebû Bekir ile Hz.Ömer hakkındaki fikrini sormuşlar o da onlar hakkında hayırdan başka bir şey söylemeyeceğini ifade edince on beş binden fazla taraftarı kendisini terk etmiştir. Irak valisi olan Yusuf b. Ömer es-Sekaffi Kûfe'de bulunan Hakem b. es-Salt'a mektup yazarak Zeyd'le savaşmasını istemiş ve yapılan savaşta Zeyd ve taraftarlarının büyük çoğunluğu öldürülmüş, başı önce Dımaşk'ta, sonra Medine'de Hz.Peygamber'in kabri yanında, daha sonra da Mısır'da sergilenmiş, nihayet Mısırlılardan bir grup onu kaçıarak defnetmişlerdir.³

→

49/1928-31, I, 27.

² Onun hakkında söylenenler için bk. Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şi'a*, Beyrut 1406/1986, VII, 107-111.

³ Tarih kitaplarından başka bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, V, 325-

→

B- el-Mecmû':

Zeydiyye mezhebi imamı Zeyd b. Ali'den gelen rivayetleri ihtiva etmesinden dolayı, *el-Müsned* olarak da isimlendirilen *el-Mecmû'*⁴, klasik sistematığe uygun olarak *ibâdât*, *muâmelât* ve *ukûbât*'tan oluşan üçlü tasnifin konularını *tahâret*'le başlayıp *miras* bahisle-riyle bitiren telif geleneğine uygun bir biçimde eksiksiz olarak ele alan bir fıkıh kitabı (el-Mecmû'u'l-fikhî) ve aynı zamanda 218 hadis ile Hz. Ali'ye ait 320 ve Hz. Hüseyin'e ait 2 olmak üzere toplam 322 haberi ihtiva eden (el-Mecmû'u'l-hadîsî)⁵ bir mecmuadır. Bu iki koleksiyonun bir araya getirilmiş şekline *el-Mecmû'u'l-kebîr* denilmektedir.⁶ Ancak fıkıh ve hadis kısımları birbirinden ayrılmış değildir. İlgili bölümler, hadislere, haberlere ve fıkıh hükümlerine beraberce yer verir. Eserin ravisi Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîfî'dir (ö.150/767?). Kitaptaki bilgilerin rivayet zincirini Âl-i Beyt imamları oluşturmaktadır. Buna göre Ebû Hâlid *el-Mecmû'u* Zeyd'den, Zeyd babası Ali'den, Ali de babası Hüseyin'den, o da babası Ali b. Ebî Tâlib'den rivayet etmiştir.⁷ Şevkânî (ö.1250/1834) *İthâfî'l-ekâbir bi-isnâdi'd-defâtir* adlı eserinde,⁸ Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâğî (ö.1221/1806) de *el-Mecmû'un* en güzel şerhlerinden kabul edilen *er-Ravdu'n-nadîr*'de kendilerine kadar geçen süreç içindeki ravileri Ebû Hâlid el-Vâsîfî'ye kadar tek tek kesin-tisiz olarak zikrederler ve bunların sika olduklarını söylerler.⁹ Esasen bu rivayet zincirinin III./IX. Yüzyılın ortaları veya sonlarına kadarki dönemde yer alan İbrâhim b. ez-Zibirkân (ö. 183/799), Nasr b. Mûzâhim (ö. 212/827), Süleyman b. İbrahim b. Ubeyd el-Muhâribî (III./IX. Yüzyılın ikinci yarısı), Ali b. Muhammed b. Ahmed en-Nehaî (ö.324/936)'nin durumları diğerlerine göre daha fazla önem arzeder. Çünkü bu devirde hadis kitapları şöhret bulmuş, bu asır alimlerinin kabul ettiklerini sonraki dönem alimleri de benimsemişlerdir.¹⁰

el-Mecmû'u ilk defa Eugenio Griffini. Milano'daki Ambrosiana Kütüphanesinde (Biblioteca Ambrosiana) Güney Arabistana ait yazmalar koleksiyonunu incelerken bulmuş¹¹ ve Milano'da 1919 yılında İtalyanca notlarla birlikte neşretmiştir.¹² Eser daha sonra

→

326: İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-72. VI.110-113. 122-123; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*' (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), Beyrut 1401-5/1981-85, V, 389-391; Muhsin el-Emin, *A'yânü's-Şî'a*, VII. 107-125; Yusuf Ziya Kavakcı, *Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku (Macmû' al-Fıkıh Sistematiğile)*, Ankara 1975, s. 67-78; Zirikli, *el-A'lâm*, Kahire 1373-78/1954-59, III. 98-99; Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, Kahire, ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî); Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut 1376-81/1957-61, 190; Sâlih Ahmed el-Hatîb, *el-İmâm Zeyd b. 'Alî el-miftîrâ aleyh*, Mekke 1404/1984, s. 91-110; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 240-241; Abdullah el-Curâfî es-San'ânî, "Zeyd b. 'Alî", *Risâletü'l-İslâm*, 1/2. Kahire 1949, s. 198-205.

⁴ Ca'fer es-Sübhânî, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*, Kum 1416. VII. 119.

⁵ R. Strothmann, "Das Problem der literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Alî", *Der Islam*, XIII, Berlin 1923, s. 18; ayrıca bk. G. Bergstraesser, "Corpus juris di Zaid b. 'Alî", *Orientalische Literaturzeitung*, sy. 25 (1922), s. 114-123.

⁶ Ebû Zehre, *İslamda Fıkıhî Mezhepler Tarihi* (çev. Abdulkadir Şener), Ankara 1968, II. s. 44; Ali Şafak, *İslam Hukukunun Tedvini*, Erzurum 1978, 57; krş. Seyyâğî, *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'i'l-fikhî'l-kebîr*, I. 8, 26.

⁷ حدثني زيد بن علي عن أبيه عن جده عن علي رضي الله عنهم

⁸ Şevkânî, *İthâfî'l-ekâbir bi-isnâdi'd-defâtir* (nşr. Halil es-Sebî'î), Beyrut 1420/1999, s.204, ayrıca bk. nâşirin 204-205. sayfalardaki notu.

⁹ *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'i'l-fikhî'l-kebîr*, I. 9-11.

¹⁰ Muhammed Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, Kahire, ts. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), s. 259.

¹¹ Brockelmann, *GAL, Suppl.*, Leiden 1937. I. 313, 314; *el-Mecmû'* ile ilgili tanıtım yazısı için bk. Abdülkadir Şener, "İmam Zeyd b. Ali, Müsned, Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayat, Beyrut (Lübnan), 1966, s. 1-518", *AÜFD*, XVII (1969), s. 339-347.

¹² *Corpus Juris di Zaid b. Ali* (nşr. Eugenio Griffini), Milano 1919.

Kahire'de 1340/1921 yılında Dâru'l-Ma'ârifî'l-İlmiyye; yine aynı yıl Kahire'de İmam Ali er-Rızâ'nın Müsnedi ile birlikte Matbaatü'l-Mu'âhid; 1386/1966 yılında Beyrut'ta Mektebetü'l-Hayât; 1407 yılında da San'a'da Mektebetü'l-Yemeni'l-Kübrâ; son olarak da Beyrut'ta Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından yayımlanmıştır.¹³

el-Mecmû' az önce de işaret edildiği üzere, Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâgî (1180-1221/1766-1806) tarafından *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'i'l-fikhi'l-kebîr*¹⁴ adıyla şerhedilmiştir. *el-Mecmû'*un en geniş şerhi kabul edilen bu eser, hadislerin şerhleri ve ihtilaflı meselelerde alimlerin görüşleri ile birlikte hadislerden çıkarılan hükümler, kavram tahlilleri, müteâzır gözükken hadislerin arasını cem ve tercih noktalarında dikkati çeker.¹⁵ Bunun yanı sıra müellif Seyyâgî eserinin baş tarafında *el-Mecmû'*a yöneltilen tenkitleri ele alarak bunları tek tek inceler.¹⁶ Ayrıca Muhammed b. el-Mutahhar *el-Minhâcü'l-celî*¹⁷ ve Yahya b. Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed *el-Misbâhu'l-münîr şerhu'l-Mecmû'i'l-kebîr*¹⁸ adıyla şerh yazmışlardır.

C- *el-Mecmû'* ile İlgili Tartışmalar:

İlk yazılan¹⁹ ve şu ana kadar elimizde mevcut en eski fıkıh kitabı kabul edilen *el-Mecmû'*²⁰ ile ilgili ilk dönemlerden günümüze gelinceye kadar ciddi tartışmalar yapılmıştır. Bu tartışmaların odak noktasında eserin revisi Ebû Hâlid vardır. Onu, şii-imamiyye ulemasının yanı sıra, ehl-i sünnete niensup cerh ve ta'dîl alimlerinin büyük bir çoğunluğu da *kezzâb* (yalancı), *vaddâ* (hadis uyduran iftiracı), *gayru sika* (güvenilmez) gibi ağır cerh lafızlarıyla tenkit etmişler,²¹ onu âl-i beyte övgüde aşırı gitmekle suçlamışlardır. Ebû Hâlid'in bu eseri Zeyd'den tek başına, talebesi İbrahim b. ez-Zibirkân'ın da kendisinden yine tek kişi olarak rivayet etmesi kitabın sıhhati ile ilgili diğer tenkit konularındandır. Keza Ebû Hâlid'in eczanelerden şifalı bitkileri anlatan bilgilerin yer aldığı sayfeler satın aldığı ve bunları ehl-i beyt kanalıyla Hz. Peygamberden hadis olarak rivayet ettiği²² yönünde bir tenkit yapılmaktadır. Ayrıca *el-Mecmû'*un içerdiği bazı hadislerin hatta râvî

¹³ Muhammed İsâ Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-ş-şâmil li't-türâsi'l-'Arabî*, Kahire 1993, III, 130-131.

¹⁴ Kahire 1347-49/1928-31 (Dâru's-Saâde): Beyrut, ts. (Dâru'l-Cil), I-IV.

¹⁵ Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahsi'l-'ilmî*, Mekke 1983, s. 389-390.

¹⁶ Seyyâgî, *a.g.e.*, 6-120.

¹⁷ Seyyâgî, *a.g.e.*, I, 11, 26.

¹⁸ Seyyâgî, *a.g.e.*, I, 11, 35.

¹⁹ Seyyâgî, *a.g.e.*, I, 11; Abdullah el-Curâfî es-San'ânî, "Zeyd b. Ali", *Risâletü'l-İslâm*, II/2, Kahire 1949, s. 198.

²⁰ Yusuf Ziya Kavakcı, *Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku (Macmû' al-Fikh Sistematiğile)*, Ankara 1975, s. 67.

²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (nşr. Talat Koçyiğit-İsmail Cerrahoğlu), İstanbul 1987, I, 56; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî v.dğr.), Haydarâbâd 1360-80/1941-60, VI, 328; a. mlf., *et-Târihu's-sağîr* (nşr. Yusuf el-Mar'aşlî), Beyrut 1406/1986, I, 346; a. mlf., *ed-Du'afâ* (nşr. Mahmud İbrahim Zâyed), Beyrut 1406/1986, s. 87; Müslim, "Mukaddime", 7: Dârekutnî, *es-Sünen* (nşr. Seyyid Abdullah el-Yemânî), Beyrut 1386/1966, I, 156, 226, 227, 364; II, 46, 121, 140; IV, 19, 68, 266; a. mlf., *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkin* (nşr. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ), Beyrut 1400/1980, s. 192; Nesâî, *ed-Du'afâ* (nşr. Mahmud İbrahim Zâyed), Beyrut 1406/1986, s.220; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Haydarâbâd 1371-73/1952-53, V, 230; Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), Beyrut 1404/1984, III, 268-269; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhin* (nşr. Mahmud İbrahim Zâyed), Halep 1395/1975, II, 76; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1403-13/1982-92, XXI, 603-607; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî-Fethiye Ali el-Bicâvî), Kahire, ts. (Dâru'l-Fikri'l-'Arabî), IV, 177-178; a. mlf., *el-Muğnî* (nşr. Ebu'z-Zehrâ' Hâzim el-Kâdî), Beyrut 1418/1997, II, 143; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb* (nşr. Halil Me'mûn Şihâ v.dğr.), Beyrut 1417/1996, IV, 319-320.

²² İbn Adî, *el-Kâmil* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmecvûd-Ali M. Muavviz), Beyrut 1418/1997, VI, 217.

Amr b. Hâlid'in rivayet ettiği hadislerin tamamının *mevzû/uydurma* olduğu yönünde ağır eleştiriler yapılmış ve bunlara örnekler verilmiştir.²³

Günümüz araştırmacılarından Muhammed Yûsuf Mûsâ, Ehl-i sünnete mensup cerh ve ta'dil alimlerinin tenkitlerini haklı bularak bu kitabın İmam Zeyd'e ait olabileceği düşüncesini reddetmektedir. Onun tenkitleri iki noktada odaklanmaktadır. İlk olarak o, metnin bu kadar düzenli ve sistematik oluşunu İmam Zeyd dönemi için erken bulmaktadır. Yine bu araştırmacıya göre Kitabın İmam Zeyd'e aidiyetinin kabulü halinde, *el-Muvatta'*dan yaklaşık elli yıl kadar önce telif edilmiş olması sebebiyle İmam Malik'in bu eserden haberdar olup yararlanması gerekirdi. Ayrıca *el-Mecmû'* İmam Zeyd'e ait olsaydı, Irak ulemasının -ki bunlar Ebû Hanîfe, onun hocaları ve talebeleridir- yazdıkları eserlerde ondan etkilenmiş olmaları gerekirdi. Zira Ebû Hanîfe'nin İmam Zeyd'le görüştüğü bilinmektedir. Oysa tersi söz konusudur ve *el-Mecmû'* Iraklı alimlerin eserlerinin etkisinde yazılmıştır. Muhammed Yûsuf Mûsâ peşinden ünlü Alman şarkiyatçı Gotthelf Bergstrasser'in (ö.1933) konu ile ilgili bu yöndeki görüşünü de nakletmektedir. İkinci olarak eseri Ebû Hâlid'in İmam Zeyd'den tek kişi olarak yine ondan da İbrahim b. ez-Zibirkân'ın yalnız başına rivayet etmesinin ve Ravi hakkındaki ağır cerh ifadelerinin inandırıcı olmasının, *el-Mecmû'*un güvenilir bir kitap olmadığını gösterdiğini söylemekte ve Şii fukahaya özel bir önem verdiğini düşündüğü İbnü'n-Nedîm'in (ö.385/995) *el-Fihrist* adlı eserinde bu kitabı zikretmeyişi, fikrini destekleyen bir argüman olarak sunmaktadır.²⁴

Ahmed Muhammed Şâkir (ö.1958) de, *el-Mecmû'*un neşri sebebiyle ona takriz yazan Ezher ulemasını²⁵ şu sözleriyle sert bir biçimde eleştirmektedir: “*Maalesef Ezher ulemasının önde gelenlerinden bir kısmı bu Kitap içinde Rasûlullah (s.a.s.) adına söylenmiş yalanların bulunduğu bilgisini araştırmaksızın ve sahih olanı sakat/zayıf (sakîm) olandan ayırayabilecek derecede bilgi sahibi olmayan halkın, bu yalanlar için düzülen methiyelere attıkları imzalara güvenerek aldanmaları sonucuna aldırmaksızın kitaba takrizler yazdılar: Eninde sonunda ferman Allahındır (Rûm, 30/4).*”²⁶

Carl Brockelmann (ö.1956) da bu eserin İmam Zeyd'e aidiyetine şüphe ile bakmaktadır.²⁷

*el-Mecmû'*a yöneltilen bu tür itirazları/tenkit noktalarını Zeydiyye alimleri ve hasaten *el-Mecmû'* şârihi Seyyâğî (ö.1221/1806) detaylı bir şekilde ele alarak değerlendirmekte ve reddetmektedir.²⁸ Konuyla ilgili inceleme yapan günümüz araştırmacılarından bir kısmı özellikle İmam Zeyd'in hayatı ve görüşlerini konu alan bir eser yazan Muhammed Ebû Zehre (ö.1974) de, ravi ve kitap hakkındaki tenkitleri, ağır ve tutarsız bulmaktadır.²⁹

Bu tür iddiaları reddeden alimler konuya öncelikle hadis usulü teknikleri açısından yaklaşmaktadırlar. Buna göre cerh ve ta'dile tabi tutulan ravinin cerh ve ta'dil edenle aynı

²³ İbn Adî, a.g.e., VI. 224; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 177-178.

²⁴ Muhammed Yûsuf Mûsâ, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1378/1958, s. 192-201; a. mlf., *Muhâdarât fî Târîhi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1410, s. 68-77.

²⁵ Bk. : Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), s. 30-44.

²⁶ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, II, 75, dipnot: 2; ayrıca bk. Wensinck, *Miftâhu künûzi's-sünne* (Arapçaya trc. M. Fuad Abdülbâkî), Lahor-Beyrut 1403/1983, Ahmed M. Şâkir'in Girişi.

²⁷ Brockelmann, *GAL, Suppl.*, I, 313; aynı eserin Arapçaya tercümesi, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî* (trc. Abdülhalim en-Neccâr), Kahire, ts. (Dâru'l-Ma'ârif), III, 322.

²⁸ Seyyâğî, *er-Ravdu'n-nadîr*, I, 6-120.

²⁹ Ebû Zehre, *el-İmam Zeyd* s. 233-275.

mezhebe mensup olması ve cerhin mutlak değil sebebinin zikredilmesi yani hangi husustan dolayı kendisine tenkit yöneltildiğinin açıklanması gerektiği³⁰ zira bir gruba göre cerh konusu olanın diğerine göre ta'dil sayılabildiğini hatırlatmaktadırlar.³¹ Ancak bu ilke açısından bakıldığında, cerh ve ta'dil kitaplarında raviler hakkında verilen bir çok hükmün bu şekilde olduğu, bunların ne ölçüde esas alındığı tartışılmaktadır.³² Bu sebeple, Ebû Hâlid hakkındaki cerhin fazla bir değeri yoktur. Zira Ehl-i sünnet alimlerince bu kadar ağır bir şekilde tenkit edilmesinde onun Ali taraftarı oluşunun etkili olabileceği,³³ İmamiyye şiası'nın reddedişinde de ehl-i sünnet ile şia arasındaki önemli ihtilaf konularında ehl-i sünnet'e yakın olmasının doğurduğu taassup olduğu ifade edilmektedir. Gerçekten İmam Zeyd'in, imamın nassla tayin edilmediği ve imamın masum olamayacağı görüşünü dile getirmesi, Hz. Ali'yi kendilerinden üstün görmekle birlikte ondan önceki halifeler Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetlerini caiz görmesi³⁴ (*efdal* varken *mefdûl*'ün imametinin cevazı) hatta sırf bu yüzden savaş ortamına girildiği bir anda taraftarlarının kendisini yalnız bırakması –ki bunlara *râfîzîler* denmektedir–, ehl-i kitabın kesitiğini yemeyi caiz görmesi ve mut'a nikahının caiz olmadığını savunması³⁵ gibi şianın hassas olduğu noktalarda ehl-i sünnete ve genel anlamda da Hanefî mezhebine yakın olması,³⁶ şianın çeşitli eleştirilerini beraberinde getirmiştir. Bu sebeple İmam Zeyd'in talebesi ve eserin ravisi Ebû Hâlid'e yöneltilen tenkitlerin büyük çoğunluğunun mezhep taassubundan kaynaklandığını düşünenlerin haklılık payı bulunduğu söylenebilir.³⁷ Dolayısıyla M. Ebû Zehre'nin, "cerh noktasında karşıt görüşte olmanın merkeze alınması gibi taassuba dayalı sübjektif tutumlar yerine, *sıdk* ve *emanet* vasıflarının esas alınarak değerlendirme yapılmasının daha uygun olacağını" savunması dikkate şayan bir husustur. Buna göre ravinin İmam Zeyd'e bağlılığı bir güvensizlik sebebi olmamalıdır. Kaldı ki, Zeyd'in Emevi idarecilerine karşı başlatmış olduğu ayaklanma Ehl-i Sünnet ulemasınca takdirle karşılanmıştır. Hatta Zeyd, Ebû Hanîfe'yi kendisine bey'ata davet etmek üzere bir elçi gönderdiğinde Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "Eğer insanların babasına yaptıkları gibi onu da yüzüstü bırakıp gitmeyeceklerini bilseydim onunla beraber mücadele ederdim."³⁸ Çünkü o hak imamdır. Fakat ben ona malımla yardım edeceğim" demiş ve on bin dirhem gön-

³⁰ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, Kahire 1410/1990, s.178-179; Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Kavâ'id fî ulûmî'l-hadîs* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Kahire 1392/1972, s.167; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*. Ankara 1997, s.183; Emin Aşık Kutlu, "Cerh ve Ta'dil". *DİA*, VII, İstanbul 1993, s.397.

³¹ Ebû Zehre, s. 241; Seyyâğî, *er-Ravdu'n-nadîr*, I, 29, 30, 34.

³² Bk. Mehmet Eren, *Hadis İlminden Rical Bilgisi ve Kaynakları*, Konya 2001, s. 393.

³³ Ebû Zehre, *el-İmam Zeyd*, s. 237.

³⁴ Hatta o maslahat açısından Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin o dönem için Müslümanlarca uygun görülüp seçilmesini anlayışla karşılar. Çünkü Hz. Ali, Hz. Peygamber'in savaşlarında cengaver, savaşçı kimliği sebebiyle bir çok müşrik öldürmüştü. Yakınları onun tarafından öldürülen ve öfke-kinleri henüz silinip gitmemiş olan yeni Müslümanların bir kısmı sahabe arasında yumuşak tavırları, kucaklayıcı kimliği, tecrübesi, Hz. Peygambere yakınlığı ve İslamdaki kıdemi itibarıyla önde gelen Hz. Ebû Bekir'in etrafında toplandıkları gibi onun etrafında toplanamayabilirdi. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir'in hilafet görevini üstlenmesi, fitne ateşinin sönmesi ve kalplerin kazanılması açısından yerinde idi (bk. Ebû Zehre, *el-İmam Zeyd*, s.185).

³⁵ Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, s. 271.

³⁶ bk. Ebû Zehre, *el-İmam Zeyd*, s. 182-221; İrfan Abdülhamid, *İslamda İtikadi Mezhepler ve ve Akaid Esasları* (trc. M. Saim Yeprem), İstanbul 1981, s.42-44; Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmî*. İstanbul 1996, s.203-205; E. Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1999, s.138-145.

³⁷ bk. Seyyâğî, *er-Ravdu'n-nadîr*, I, 29, 30, 35, 44; Ebû Zehre, *a.g.e.*, s.237, 238, 239, 257.

³⁸ Bilindiği üzere Ebû Hanîfe'nin endişesi daha sonra gerçekleşmiştir.

dermiştir.³⁹ Ayrıca mücadelesini takdir sadedinde “Onun Emevi idaresine karşı kıyamı, Hz Peygamber’in Bedir günündeki duruşuna benziyor” dediği nakledilmiştir.⁴⁰

İddia edildiği gibi Ebû Hâlid’in bu kadar ağır lafızlarla cerh edilmesinin arka planında İmam Zeyd’e bağlılığı bulunuyorsa –ki bu uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir– bu çelişkili bir durumu yansıtıyor demektir. Çünkü İmam Zeyd’in bilgili, yiğit, istikameti düzgün iyi bir kişiliğe sahip olduğu belirtilmekte ve az önce de ifade edildiği üzere siyasi faaliyetleri açısından takdir edilmektedir.⁴¹ Bu sebeple ona bağlılık tenkit sebebi olamaz. Bu tür yaklaşımlara haklılık payı çıkarılması durumunda bunun bizzat nebevî sünnetin kendisine zarar vereceğini ve *sika ravi* diye bir kimsenin kalmayacağını, bunun iki tarafı kesen bir kılıç olduğunu savunan Ebû Zehre, değerlendirmelerinde haklı gözükmektedir.⁴² Gerçekten ehl-i sünnete mensup cerh ve ta’dil alimlerinin biraz Şiiilik bulunduğunu düşündükleri ravileri (فيه تشيع قليل) diyerek cerh etmeleri, İmamiyye şiasının da ehl-i sünnet’e yakın buldukları ravileri sırf bu sebeple cerh etmeleri, üzerinde durulması gereken bir husustur. Mesela *el-Mecmû’*un ravisi *Ebû Hâlid*’in komşusu olduğunu ve hadis uydurduğunu söyleyen *Vekî*’in (ö.197/812)⁴³ kendisi de hadis lafızlarını tuhaf okuduğu ve irab hataları yaptığı (lahn),⁴⁴ biraz Şiiilik yönünün bulunduğu ve *râfîzî* olduğu şeklinde suçlanmıştır.⁴⁵ Zeydiler ise *Ebû Hâlid*’i cerhedenleri *Râfîzî* veya *Münâsıb/nâsıbî*⁴⁶ olmakla suçlamışlardır.⁴⁷ Bundan daha tuhafı şianın tutumudur. Bu konuyu inceleyen Ca’fer es-Subhânî: “Şi’a açısından onunla ilgili ne istersen söyle, sorun yok/ أما الشيعة فحدث عنه ولا حرج” şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır.⁴⁸ Bu ifadeyle onun hakkında çok şey söylendiğini ifade etmek istemektedir. Yine Subhânî’nin anlattığına göre Şianın önde gelen cerh ve ta’dil alimlerinden Keşşî (ö.340/951) *er-Ricâl* adlı eserinin bir yerinde Ebû Hâlid’i Zeydiyye’nin önde gelenlerinden sayarken, bir başka yerde Âl-i Beyt’e meyli ve şiddetli sevgisi olan ehl-i sünnete mensup birisi olarak takdim etmektedir.⁴⁹ Keza aynı mezhebe mensup rical alimlerinden Necâşî, şii-imamiyye ulemasına yer verdiği eserinde onu zikretmiş fakat onun hangi mezhebe mensup olduğunu belirtmemiştir. Oysa bu müellif, prensip olarak kendi mezhepleri dışında farklı mezhebe mensup olanların mezheplerini zikretmektedir. Bu durum, Ebû Hâlid’i şii-imamiyye geleneğine mensup bir ravi olarak düşünmüş olabileceğini akla getirmektedir.⁵⁰ Onun bu tutumunu, Ebû Hâlid’in, Zeydiyye mezhebine mensubiyetinin meşhur olması sebebiyle zikretmeye ihtiyacı duymadığı şeklinde yorumlayanlar da vardır.⁵¹

Ca’fer es-Subhânî’nin tespitine göre, şii-imamiyye mezhebinin en muteber hadis kaynaklarından olan Kütüb-i erba’a’da mükerrerler çıkarıldığında Ebû Hâlid’in ravisi

³⁹ Kuraşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye*, Karaçi, ts. (Mir Muhammed Kütüphanesi), I, 496.

⁴⁰ Kuraşî, *el-Cevâhiru’l-mudiyye*, I, 496; Ebû Zehre, *el-İmam Zeyd*, s. 238-239.

⁴¹ Mesela bk. Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, V, 389.

⁴² Ebû Zehre, *el-İmam Zeyd*, s. 243-244.

⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 217; Mizî, *Tehzibü’l-Kemâl*, XXI, 606.

⁴⁴ Lahn: Hadis lafızlarını, irabını değiştirerek veya belli etmeyecek şekilde, belli belirsiz bir biçimde geveleyerek okumaktır (bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 198-199).

⁴⁵ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, VI, 10.

⁴⁶ Münâsıb: Hz Ali’ye düşmanlık edenlerdir (bk. İbn Teymiyye, *Minhâcî’s-sünne*, nşr. M. Reşâd Sâlim, Kahire 1409/1989, II, 60; VI, 198; VII, 402-403, 405).

⁴⁷ Zeyd b. Ali, *el-Müsned (el-Mecmû’)*, s.13, 340.

⁴⁸ Ca’fer es-Subhânî, *Buhûs fi’l-müle ve’n-nihal*, Kum 1416, VII, 136.

⁴⁹ Keşşî, *er-Ricâl*, 333, nr. 252; ayrıca nr. 106’dan naklen Ca’fer es-Subhânî, *a.g.e.*, VII, 136.

⁵⁰ Necâşî, *er-Ricâl*, 2, nr. 762’den naklen Ca’fer es-Subhânî, *a.g.e.*, VII, 136.

⁵¹ Bk. Ca’fer es-Subhânî, *a.g.e.*, VII, 136..

bulunduğu ve kendi hadis kabul şartları/ehl-i beyt imamlarının rivayetleriyle örtüşen 39 (otuz dokuz) hadis mevcuttur. Ca'fer es-Subhânî bunları teker teker kaynaklarıyla birlikte tespit etmiştir.⁵² Fakat esas tuhaflık da burada görünmektedir. Ehl-i sünnet'in görüşleriyle paralellik arzeden hadislerin *takiyye*⁵³ amacıyla söylendiği ifade edilmektedir. Mesela Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö.460/1068) *Kütüb-i erba'a*'dan sayılan *Tehzibü'l-ahkâm* ve *el-İstibsâr* adlı eserlerinde:

Muhammed b. el-Hasan es-Saffâr-Ubeydullah b. el-Münebbih-Hüseyn b. Ulvân-Amr b. Hâlid-Zeyd b. Ali-Babalari-Ali (a.s.)'den: Hz. Ali anlatıyor: Abdest almak üzere oturdum.Ben abdeste başladığımda Rasûlullah (s.a.s.) geldi ve bana şöyle dedi: Ağzına su ver/ağzını çalkala, burnuna su ver, dişlerini misvakla. Sonra üç defa (yüzümü) yıkadım. Peşinden Rasûlullah (s.a.s.) iki defa yıkaman yeterli buyurdu. Sonra kollarımı (iki defa) yıkadım ve iki defa başımı meshettim, Rasûlullah (s.a.s.) bir defa meshetmen yeterli buyurdu. İki defa ayaklarımı yıkadım. Rasûlullah (s.a.s.) bana: "*Yâ Ali! Parmaklarının arasını (sıyla) hilalle. Ateşle hilalleme*" hadisine yer verdikten sonra şöyle diyor: "Bu rivayet ehl-i sünnet (in telakkilerine) uygundur. Burada rivayet *takiyye* amacıyla gelmiştir. Çünkü imamların (a.s.) görüşü abdestte ayakların yıkanması değil meshedilmesidir. Bu hiç kimsehin şüpheye düşmeyeceği kadar meşhur bir görüştür. Durum bizim dediğimiz gibi olunca bu haberin, yer vermiş olduğumuz rivayetler (ahbâr) ve Kur'ânın zahiriyle çatışmaması gerekir."⁵⁴ Yani diğer rivayetler ve Kur'ân'ın zahiri olan abdestte ayakların meshedilmesi! hükmüyle çatıştığı için onunla amel edilemez. Daha da ileri giderek Tûsî şunu söylüyor: "Bu açığa çıkarmıştır ki, bu haberin ravilerinin tamamı ehl-i sünnet ile Zeydiyye'ye mensup kişilerdir. Bir çok yerde açıklandığı üzere, sadece onların rivayet ettiği hadislerle amel edilmez."⁵⁵

Aynı tutum mut'a nikahı ile ilgili rivayette de görülmektedir:

Muhammed b. Yahyâ-Ebû Ca'fer-Ebû'l-Cevzâ- Hüseyn b. Ulvân-Amr b. Hâlid-Zeyd b. Ali-Babalari-Ali (a.s.)'den: (Hz. Ali) dedi ki: "*Rasûlullah (s.a.s.), Hayber (in fethi) günü ehlî eşek etlerini ve mut'a nikahını haram kıldı.*"⁵⁶

Tûsî bu rivayetin de *takiyye* amacıyla geldiğini, onun şiaya muhalefet edenlerin görüşünü ifade ettiğini ve hadisleri/rivayetleri/haberleri dinleyen herkeste imamların (a.s.) inancının mut'anın mübahlığı yönünde olduğunu ve bu konuda sözü daha fazla uzatmaya ihtiyaç bulunmadığını söylemektedir.⁵⁷

Bütün bu ifadelerden Tûsî'nin hadislere rivayet tekniği açısından bir itirazının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ancak muhtevada yer alan hükümler şii-imamiyye'nin görüşleriyle ters düştüğü için bunu *takiyye* ile izah etmektedir. Oysa burada çelişkili bir durum var gibi gözükmektedir. Eğer hadislerin rivayetinde *takiyye* söz konusu ise uygulama bu

⁵² Bk. Ca'fer es-Subhânî, *a.g.e.*, VII, 137-154.

⁵³ *Takiyye* özellikle batılı araştırmacıların da dikkatini çeken ve şia inanç sisteminin önemli kavramlarından olan ilginç bir kelimedir. Mesela bk. I. Goldziher, "Das Prinzip der *takijja* im Islam", *ZDMG*. LX. Leipzig 1906, s. 213-225; a.mlf., *el-Akide ve ş-şer'i'a* (arapçaya trc. M. Yûsuf Mûsâ-Ali Hasan Abdülkadir Abdülaziz Abdülhak), Kahire, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-hadîse), s.201-206; Josef Horovitz, "Taqijja", *Der Islam*, III, Berlin 1912, s. 63-67; Von Egbert Meyer, Anlass und Anwendungsbereich der *taqiyya*. *Der Islam*, LVII (1950), s. 246-280; ayrıca bk. kâmil eş-Şeybî, "et-Takiyye: Usûlühâ ve Tetavvurühâ", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb li-Câmi'ati İskenderiyye*, XVI, İskenderiyye 1962, s. 233-270.

⁵⁴ Tûsî, *Tehzibü'l-ahkâm* (nşr. Muhammed Cevâd el-Fakîh-Yûsuf el-Bikâ'î), Beyrut 1413/1992, I, 136-137, nr. 8/196; a.mlf., *el-İstibsâr*, I, 124-125.

⁵⁵ Tûsî, *el-İstibsâr*, I, 125.

⁵⁶ Tûsî, *Tehzibü'l-ahkâm*, VII, 226, nr. 1085/10; a.mlf., *el-İstibsâr*, III, 202.

⁵⁷ Tûsî, *Tehzibü'l-ahkâm*, VII, 226.

hadise aykırı demektir. Çünkü takıyye gerçeğin gizlenmesi ve ona aykırı bir durumun açığa vurulmasını ifade eder. O zaman bu hadisler kendilerinin rivayet esaslarını içermiyor demektir. Bu durumda *Kütüb-i erba'a* olarak meşhur olmuş ve şianın en muteber hadis kaynakları kabul edilen bu eserlerde bu rivayet nasıl yer almıştır?! Bu eserlerde yer alıyorsa ki öyledir o zaman kendilerinin hadis kabul şartlarına uyuyor demektir. Buna göre nasıl takıyye söz konusu olabilir?!

Diğer taraftan *el-Mecmû'*da açıkça ifade edildiği üzere abdestte ayakların yıkanması⁵⁸ ve mut'a nikahının haram kılınmış olması⁵⁹ İmam Zeyd'in fikhî görüşlerindendir ve dayanağı da zikredilen hadislerdir. Zaten bu farklılıklarından dolayı Zeydiyye şıadan farklı bir mezheptir. Kaldı ki takıyye inancı İmam Zeyd'in isyanı ve öldürülmesiyle sonuçlanan ayaklanmasıyla da çelişen bir durumdur. Eğer Zeyd'in şıada olduğu gibi takıyye itikadı olsaydı, herhalde buna en fazla, Kûfelilerin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti ile ilgili soru sorduklarında ihtiyaç duyardı. Ama o inandığını söylemiş ve sırf az yukarıda yer verilen cevabı sebebiyle taraftarlarının ondan ayrılmaları sonucu hayatını kaybetmiştir.

Ehl-i sünnet ulemasının eserin ravisi Ebû Hâlid'i sebep zikretmeksizin mutlak cerhe tabi tuttukları ve bu sebeple hadis usulündeki *cerh ve ta'dîl* ilkeleri açısından bir değer ifade etmediğini savunanlara karşı İmam Zeyd'le ilgili bir araştırma yapan Şerîf Sâlih el-Hatîb bunu "*hakîkatten tamamen gâfil olma*" şeklinde değerlendirmekte ve cerh ve ta'dîl kitaplarında Ravînin Ali taraftarı oluşuna değinilmediği ve cerhin de mutlak değil "زيد بن علي عن أبياته / Zeyd b. Ali-babaları *tarikıyla hadis uydurduğu*" şeklinde sebebini açıkladıklarını, dolayısıyla cerhin mutlak olmadığını! iddia etmektedir.⁶⁰ Bu değerlendirmenin cerh ve ta'dîl kitaplarındaki ifadeleri kurtarmak amacıyla yapılmış olduğu gözükmemektedir. Zira "cerh'in mutlak olmadığı" yönündeki iddiayı ispat edecek bir delil sunulmamıştır. Elbette hadis uydurduğu iddia edilen şahsın açıkça söylenmese bile birisinden rivayet edeceği açıktır. Burada söz konusu edilen Ebû Hâlid'in *vaddâ', kezzâb* denilirken "*Zeyd b. Ali-Babaları tarikıyla*" hadis uydurduğu denilmek istendiği açıktır. O zaman acaba sebep açıklanmış mı olmaktadır?

Ebû Hâlid'in eczanelerden şifalı bitkileri anlatan bilgilerin yer aldığı sayfeler satın aldığı ve bunları ehl-i beyt kanalıyla Hz. Peygamberden hadis olarak rivayet ettiği yönündeki tenkitlere gelince ispat edilememiş mücerred iddiadan ibaret olan ve bu açıdan bir değeri bulunmayan bu tür suçlamalar, hem tarihi bakımdan hem de kitabın muhtevası açısından tutarlı gözükmemektedir. Her şeyden önce ilk eczanenin bir attar dükkanından farklı olmayacak basitlikte 148/765 yılında Bağdat'ta açıldığı yönündeki tahminler,⁶¹ eczacılık ve tıp alanındaki yazıya geçişin de bu dönemden sonra meydana geldiği tarihi gerçeği ve Ebû Hâlid'in de tıp ve eczacılık ilimlerinin tedvininden önce vefat ettiği dikkate alınırsa, bu iddiaların geçeceği yansıtmaktan uzak olduğu ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki eserin içine iddia edilen türden bir şeyin karıştığı da ispat edilememiştir.⁶²

Âl-i Beyt'e sevgide aşırı gittiği yönündeki tenkitlerin de bir tutarlılığı gözükmemektedir. İnsanların bağlı oldukları mezhep-meşreplere karşı duygusal bağları vardır. Tarih kitaplarının verdikleri bilgiler dikkate alınırsa Emevîler döneminde yaşanmış olan

⁵⁸ Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, s. 52-53.

⁵⁹ Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, s. 271.

⁶⁰ *el-İmâm Zeyd b. Ali*, Mektebetü'l-Faysala, 1404/1984, s.94-97.

⁶¹ B. Lewin, "Adwîya", *EI* (new edition), Leiden 1954, I, 212; Turhan Baytop, "Eczacılık", *DİA*, X, İstanbul 1994, s.386.

⁶² Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s.239-240, 243-244; ayrıca bk. Seyyâğî, I, 36-38.

hadiseler, duygusal yoğunluğu arttıran özelliklere sahiptir. İmam Zeyd'in kişiliği ve başına gelenler Ebû Hâlid'in hocasına karşı sevgisini arttırmış olmalıdır. Özellikle cerh ve ta'dîl kitaplarının yazıldığı dönemlerde mezheplerin teşekkül ettiği ve mezhep taraftarlığının -imamların arzu etmediği bir şey olmasına rağmen- ötekine karşı saygıyı azalttığı düşünülmüşse, bu tür suçlamaların ihtiyatla karşılanması gerekir. Ayrıca ehl-i sünnete mensup mezhep imamları için yazılan menkıbe türü bazı kitaplarda, hatta fıkıh kitaplarında bile mezhep imamları ile ilgili uydurma olduğu açık olan rivayetler vardır. Esasen bu, taraftarlık taassubunun bir sonucudur. Bu durumda böyle duygusal bağın getirdiği tutuculuğun şahsın rivayetlerine ne kadar tesir ettiğine bakmak gerekir. O Zeyd b. Ali'ye bağlılık sebebini şöyle açıklamaktadır: "Zeyd b. Ali gibi bir Hâşimî görmedim. Ondan daha fasîh konuşan, daha zâhid, daha bilgili, daha muttakî, daha belîğ konuşan, insanların ihtilaflarını daha iyi bilen, daha hoş tavırlı, delili daha güçlü olan birisini görmedim. Bu sebeple diğer insanlar yerine onu seçtin."⁶³

Ebû Hâlid'in *el-Mecmû'u* İmam Zeyd'den tek başına rivayeti meselesini Zeydîler tarihi olayların sonucuna bağlamakta ve imamlarının Emevî hükümdarı Hişâm b. Abdilmelik'e (ö.125/743) karşı Kûfe'deki ayaklanması sırasında dost ve öğrencilerinin çoğunun öldürüldüğünü, sağ kalanların da dağlararak bir araya gelemediklerini, bulundukları yerlerde baskıya maruz kalarak takibata uğradıklarını, kendilerini ya gizlediklerini ya da takıyyeye başvurdıklarını bundan dolayı da kitabı sadece kendisinden dinleyenlerden, Zeyd'in bütün seyahatlerine katılan, Medine'de kaldığı süre içerisinde uzun müddet kendisinden ayrılmayan, seyahat ettiği yerlere de onunla birlikte giderek talebeleri içerisinde kendisinin yanında en fazla kalmış olan bu sebeple de onun ilmî mirasını muhafaza eden en yakın öğrencisi Ebû Hâlid'in rivayet ettiğini, böyle bir ortamda birbirleriyle irtibat halinde olabilen diğer öğrencilerinin ve iki oğlu Yahyâ ile İsmâ'nın da bu rivayetleri tasdik ettiğini, bunun da rivayet kültürünün bir parçası olduğunu söyleyerek bu iddiaları reddetmekte ve kitabın Zeyd'e aidiyetinden şüphe etmemektedirler.⁶⁴ Nitekim bizzat Ebû Hâlid bu kitabı Zeyd'den dinleyenlerden kendisi dışında herkesin öldürüldüğünü söylemiştir.⁶⁵

Ravi hakkındaki bu iddiaların tabii sonucu olarak, *el-Mecmû'un* metnine de tenkitler yöneltmiştir. Zehebî, içinde Hz. Ali tariki ile gelen ya da ondan rivayet edilen ve mevzu olduğu sabit olan hadislerin bulunduğunu, beş örnekten hareketle iddia eder ve bu kitaba güvenilemeyeceğini söyler.⁶⁶ Ancak bu hadislerle diğer hadislerin *el-Mecmu'un* ravisi Ebû Hâlid dışındaki farklı tariklerle Hz. Ali'ye ulaştığı, yine yakın lafızlarla veya aynı manayı ifade eden benzer kelinelerle muteber kitaplarda bulunduğu tespit edilmiştir ki bu durumun hadisi daha da güçlendirmesi gerekir. Aksi halde muteber kitaplardaki diğer hadisler de mevzu konumuna düşer ve bu hadisin yer aldığı muteber kabul edilen kitapların da sorgulanması gerekir. *el-Mecmû'daki* hadisleri inceleyen bazı alimler, onda mana itibarıyla de Kur'ân ve sünnetin ruhuna, dinin genel prensiplerine aykırı bir rivayetin bulunmadığını söylemişlerdir.⁶⁷ Keza Hz. Ali'den rivayet edilen hadislerin bazısının cumhur nezdinde güvenilir olan kitaplardakine aykırılık taşıdığı da iddia edilmiştir. *el-Mecmû'* şarihleri eseri incelediklerini bu rivayetleri Sünen ve Müsnedlerle karşılaştırdık-

⁶³ Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, s. 341.

⁶⁴ Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 249-250.

⁶⁵ Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, s. 340.

⁶⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 177-178.

⁶⁷ Seyyâğî, *er-Ravdu'n-nadîr*, I, 33, 40-44; Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 244-249, mesela krş. Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, s.342, Tirmizî, "İlim", 19; İbn Mâce, "Mukaddime", 17, 20; Dârimî, "Mukaddime", 32, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 196.

larını, neticede onların başka tariklerden *sahih* veya *hasen* olarak bir senede dayandığını tespit ettiklerini söylemektedirler.⁶⁸

Hız. Ali'ye nispet edilen görüşlerin bir kısmının mezhebin ikinci imamı kabul edilen Hâdî İlelhakk (ö.298/911) gibi mezhep içinde kendilerine itimat edilen şahsiyetlerden nakledilenlerle çelişkili bulunduğu iddiasına da Zeydîler, Hâdî İlelhakk'ın imamları Zeyd'e muhalif içtihatlarının ve tercihlerinin bulunduğunu, bu konudaki farklılığın tabii olduğunu, Hâdî'nin *el-Mecmû*'daki rivayetlerin bir çoğunu içtihatlarına esas aldığını, bunun da eseri *sahih* bir kaynak olarak kabul ettiğini gösterdiğini söylerler.⁶⁹ Gerçekten Hâdî İlelhakk Zeydiyye mezhebinde icthadın her zaman gerekli ve mümkün görünmesinin de etkisiyle İmam Zeyd b. Ali'yi taklide yönelmeyerek bir çok konuda yeni bir mezhep oluşturacak kadar ona muhalefet etmiştir. Hatta fıkıh ve kelam konularında kendine has görüşleri sebebiyle kendisine *Hâdeviyye* diye bir mezhep nispet edilmiştir.⁷⁰ Müctehid imamlar döneminden sonra yaşamış ulemanın imamlarına muhalefeti sadece burada görülen bir durum değildir. Mesela Hanefî mezhebi alimlerinden Ebû'l-Kâsım Ahmed es-Saffâr (ö.326/938) diyor ki: "*Kendi tercih ve icthadıyla fetva verdiğim bin meselede Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettim. Bu gün bu bin meselede fetva benim icthadıma göredir.*"⁷¹ Bu hayatın akışı içinde gelişen tabii bir sürecin sonucudur. Çünkü olaylar geliştikçe ya da olayların boyutları değiştikçe belli prensipler çerçevesinde hüküm ya tamamen ya da kısmen değişecektir. Bunun sayılamayacak kadar örneği vardır.

el-Mecmû'u sistematik açıdan İmam Zeyd dönemi için erken kabul edip de bu açıdan kendisine ait olamayacağı iddiasında bulunanların hareket noktası, eserin bizzat İmam Zeyd tarafından yazıldığı düşüncesine dayanmış olmalarıdır. Nitekim Hâdî b. İbrahim el-Vezîr gibi bazı Zeydiyye alimleri İmam Zeyd'i Hz. Peygamberin neslinden ilk eser telif eden, ilk defa fıkıhın bablarını tespit eden ve o konuda söz söyleyen kişi olarak kabul etmektedirler.⁷² Kezâ İbrahim b. ez-Zibirkân'ın Ebû Hâlid'e bu kitabı Zeyd'den nasıl işittiği şeklindeki sorusu üzerine "*onun hazırlayıp cemettiği yanındaki bir kitaptan işittik*" şeklinde cevap vermesinden de böyle bir sonuç çıkmaktadır. Oysa genel kanaate göre İmam Zeyd'den okuduğu fıkıh ve hadis bilgilerini yazıp bunları iki mecmua halinde tertip eden talebesi Ebû Hâlid'dir. Bu durum, kitabın İmam Zeyd'e nispetinde bir olumsuzluk meydana getirmeyeceği gibi,⁷³ eserle ilgili bir çok tartışmaya da son verecektir. Bu usulün sadece *el-Mecmû*' ile ilgili olmadığı, İslâmî literatürde böyle bir telif geleneğinin bulunduğu ve bir çok eserin ders okutan hocanın talebeleri tarafından derlenerek hocalarına nispet edildikleri, diğer mezheplerden örneklerle ifade edilmektedir.⁷⁴ Mesela Sahnûn b. Abdisselam (ö.240/854) İbnü'l-Kâsım el-Utekî (ö.191/806) vasıtasıyla İmam Malik'in görüşlerini *el-Müdevvene* adlı eserde derlemiştir. Bu sebeple *el-Müdevvene* derleme olarak Sahnûn'a ait ise de eser olarak İmam Malik'e nisbet edilmektedir. Kaldı ki Nasr b. Müzâhim el-Minkarî'nin anlattığına göre *el-Mecmû*'u Ebû Hâlid'den rivayet eden İbrahim b. ez-Zibirkân'ın ifadelerinden kitabın tamamının tertibinin Ebû Hâlid'e (ö.150/767?) ait olduğu anlaşılmaktadır⁷⁵ ki bu tarihi gerçeklere daha uygun düşmektedir. Çünkü eserin

⁶⁸ Seyyâğî, *er-Ravdu'n-nadîr*, I. 38-44. Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*.s. 252.

⁶⁹ bk. Seyyâğî, *a.g.e.*, I. 27.

⁷⁰ Saffet Köse, "Hâdî-İlelhakk", *DİA*. XV. İstanbul 1997, s.17.

⁷¹ Muhammed Mahrûs, *Meşâyihu Belhî mine'l-Hanefiyye ve mâ'nferadû bihî mine'l-mesâilî'l-fikhiyye*, Bağdad 1978-79, I. 90.

⁷² Seyyâğî, *a.g.e.*, I. 27.

⁷³ Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire 1963, s.371.

⁷⁴ Ebû Zehre, s. 264-265: Zeyd b. Ali, *el-Müsne'd*, naşirin girişi, s.14-15.

⁷⁵ Seyyâğî, *a.g.e.*, I. 25, 26: Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s.270.

ravisi Ebû Hâlid ilk telif döneminin başlangıcında yaşamıştır ve hadis-fıkıh tarihinde konularına göre ilk telifatı yapan İbn Cüreyc (ö.150/767), Ma'mer b. Râşid (ö.153/770), İbn Ebî Arûbe (ö. 156/773), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Malik b. Enes (ö. 179/795) ile çağdaştır. Bu durumda sistematik konusunda hangi eserin diğerini etkilediği gibi bir problemin olmaması gerekir. Çünkü telif döneminin başlangıcında müşterek bir çaba gözükmemektedir. Zira aynı dönemde yaşamış alimlerin birbirlerinden habersiz olmaları düşünülemez. Bu sebeple *el-Mecmû*'un Iraklıların eserlerinin etkisinde hazırlandığını söylemenin tutarlı bir tarafı gözükmemektedir. Kaldı ki Ebû Hanîfe ile İmam Zeyd'in irtibat halinde olduğu da bilinen bir husustur. Eğer bu şekilde düşünecek olursak, aksi de söz konusu olabilir. O dönemde Iraklıların düşündüğünü İmam Zeyd ve talebelerinin düşünmemesinin sebebi ne olabilir?! Bu eserler telif döneminin ilk ürünleridir ve sistematik olarak karşılıklı etkileşimi andırmaktadır. Herhangi bir müellifin hiç kimsenin katkısı olmadan tek başına bir sistem geliştirip bu konuda diğerlerinin öncüsü olması bu sebeplere binaen pek de mümkün gözükmemektedir.

Ca'fer es-Subhânî, kaynak göstermeksizin *el-Mecmû*'un asırlar sonra Hüseyin b. Yahya ed-Deylemî tarafından 1201/1787 yılında bablandırıldığını iddia ediyorsa da⁷⁶ bunu ihtiyatla karşılamak gerekir.

İbn Mâce⁷⁷ ve Dârekutnî⁷⁸ gibi bazı meşhur muhaddisler Ebû Hâlid'den hadis rivayet etmişlerdir.

D-Sonuç:

Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür. Cerh ve ta'dîl, İslamın Kur'ân-ı Kerîm'den sonraki ikinci kaynağı olan sünnetin daha çok sözlü kısmını oluşturan hadislerin sağlam metnine ulaşma amacının gerçekleşmesinde önemli bir araç sayılan *isnad*'ın kontrol sistemi olarak kabul edilmektedir.⁷⁹ Özellikle Hz. Peygamberin otoritesinden istifade etmek isteyen kötü niyetli kişilerin uydurdukları hadisleri tanıma ve *zabı* yeteneğinde zaafı bulunanları tespit ederek hadisi koruma amacıyla geliştirilen bu usule İslam alimlerinin hizmetleri her türlü takdirin üstündedir. Ancak bunu yaparken objektif kriterler yerine bir ravi hakkındaki sübjektif değerlendirmeler esas alınacak olursa ortada hadis diye bir şeyin kalmayacağı aşikardır. Daha çok âhad yolla gelmiş bulunan hadislerin kabulü noktasında mezheplerin getirdiği kriterler ortadadır. Bir hadis birisinin ölçülerine uygunken diğerininkine uygun düşmemektedir. Görüş farklılıklarını doğuran en mühim amillerden birisi de şüphesiz budur. Kaldı ki *kütüb-i tis'a* olarak meşhur olmuş muteber hadis kitaplarında yer alan hadisler ve raviler hakkında da ciddi tenkitler söz konusudur.⁸⁰ Hiç kimse bu kitapları bütünüyle reddetme, ya da kendi şartlarını taşımadığı için onunla amel edenleri, ya da tersinden kendi kabul şartlarına uyduğu halde kabul etmeyenleri kınamaş değildi. Bu sebeple *el-Mecmû*'un ravisi Ebû Hâlid'in sebep açıklamaksızın hadis uydurmacılığı ve yalancılıkla (كذاب - وضاع) cerh edilmesi ve *el-Mecmû*'un içinde mevzû hadisler bulunduğu hatta tamamen uydurma hadislerden oluştuğu şeklindeki iddiaların çok fazla bir değerinin olmadığını söylemek herhalde isabetli olsa gerektir. Kaldı ki M. Ebû Zehre'nin de ifade ettiğine göre *el-Mecmû*'un mevzu olduğu iddia edilen hadisleri ile diğer bütün rivayetleri incelenmiş Ebû Hâlid dışındaki tariflerden da bu rivayetlerin Hz.

⁷⁶ bk. *Buhâs*. VII, 119.

⁷⁷ "Taharet", 134, hadis no: 657.

⁷⁸ Ebû Zehre, s. 234, 236.

⁷⁹ Emin Aşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s.394.

⁸⁰ Bu konuda bk. Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar*, X/1-3 (Hadis-Sünnet özel sayısı), Ankara 1997, s.1-14; Bu makale'nin Arapça tercümesi aynı sayının 15-29. sayfaları arasında yer almaktadır.

rivayetleri incelenmiş Ebû Hâlid dışındaki târifkardan da bu rivayetlerin Hz. Peygamber'e ulaştığı, bunun yanı sıra hadislerin İslâmın ruhuna ve esaslarına/genel ilkelerine uygun düştüğü tespit edilmiştir.⁸¹

Muhammed Ebû Zehra *el-Mecmû'* ile ilgili iddiaları baştan sona inceledikten sonra bunların objektif kriterlere dayanmadığı ve eleştirilerde mezhep taassubunun ön plana çıktığı tespitinden sonra eserin kabul cihetinin tenkit edilen noktalardan daha ağırlıklı olduğunu ve Ebû Hâlid'in rivayetinin sahlılığını tercih ettiğini ifade etmektedir.⁸² Konuyu inceleyen Muhammed Accâc el-Hatîb de Ebû Hâlid'in İmam Zeyd'den aldığı hadis ve fıkıh yazdığını, sonra bunu iki mecmûa halinde tertib ettiğini bu durumun *el-Mecmû'*un İmam Zeyd'e nispetinde bir sorun oluşturmayaacağı neticesine vardığını ifade etmektedir.⁸³ *el-Mecmû'*un neşrine takriz yazan Muhammed Bahît, Abdülkadir b. Ahmed Bedrân ve Abdülmü'tî es-Sekkâ gibi günümüz araştırmacıları da bu düşünceye katılmaktadırlar.⁸⁴ Son söz olarak şu noktanın tekrar altının çizilmesi gerekir: Genel anlamda *el-Mecmû'*a ve müellifine yöneltilen eleştirilerin benzerleri bu türdeki bütün kitaplar için yapılmıştır. Bunlara verilen makul cevaplar vardır. Bu sebeple objektif kriterlerin her yerde uygulanması gerekir.

II- EL-MEHÂRİC Fİ'L-HİYEL (المخارج فى الحيل)

A- el-Mehâric fi'l-Hiyel:

Hile-i şer'îyye konusunda eser yazma geleneğinin müctehid imamlar döneminde başladığı konu ile ilgili çeşitli tartışmalardan anlaşılmaktadır. Bu eserin de içinde yer alan şahsiyetler ve muhtevası dikkate alındığında o dönemlere yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple ilim çevrelerinde *el-Mehâric fi'l-Hiyel*'in konu ile ilgili günümüze ulaşan ilk kitap olma özelliği taşıdığı fikri hakimdir.

Kitap Hanefilerce *ikrah* halindeki nikah akdi ve yemin, nezir, talak gibi tek taraflı irade ile bağlayıcı kabul edilen⁸⁵ tasarruflardaki hilelerle başlar ve bunlar diğer konuların arasında yeniden ele alınır. Kitabın büyük bölümünü de bu alanlardaki hileler oluşturur. Kitabın özellikle bu mevzularla başlaması ve bu tür hilelere ağırlık vermesinin sebebi de Emevî halifelerinin kendilerine bey'at etmek istemeyen halktan yeminle bey'at alma yoluna başvurmaları;⁸⁶ halkın da tehdit altında yaptıkları bey'atten dönmelerini engellemek için de Hanefilerce *ikrah* halinde geçerli kabul edilen talak, yemin, köle ve cariyelerin azadı, bütün malların Allah yolunda sadaka olması ve yalın ayak - başı açık bir şekilde otuz defa Ka'beyi ziyaret etme gibi meşakkatli bir işi nezrettirme yoluna gitmeleri⁸⁷ olmasıdır. Bu sebeple kitap *ikrah* halindeki bu tür tasarrufların "*inşâallah*" şeklindeki *istisnâ* ifadesiyle geçersiz hale getirilebileceğini ifade eden hilelerle başlar ve bu tür hileler kitapta geniş yer tutar. Keza bazı alimlerin kendi idarecilerinin zulmünden korunmak için başvurdukları hileler de eserde yer alır.⁸⁸ Bu tür hilelerin caiz olduğu fikri Kitap ve sünnetten

⁸¹ Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 249.

⁸² Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, s. 257-258.

⁸³ *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 371.

⁸⁴ Zeyd b. Ali, *el-Müsned*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), s. 24-44.

⁸⁵ Bu konuda bk. Saffet Köse, "İkrah'ın Sözlü Tasarruflara Tesiri Konusundaki Tartışmalar ve Sosyal Hayattaki Yansımaları", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXII/ 2. Ankara 1996, s. 35-53.

⁸⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1384/1964, s. 201.

⁸⁷ İbn Teymiyye, *Mecmû'u Ferâvâ* (nşr. Abdurrahman b. Muhammed), Riyad 1381-86, XXXIII, 36-37; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in* (nşr. Taha Abdurrauf Sa'd), Beyrut, ts. (Dâru'l-Cil), III, 74.

⁸⁸ Mesela İbrahim en-Nehâî'nin Haccâc'ın zulmünden korunmak için saklandığı yeri bilenlerin sorulduğunda bilmediklerine dair nasıl yemin edecekleri konusundaki hile için bk. s. 6-7.

getirilen delillere dayandırılır ve sahâbî kavli yanında diğer alimlerin görüşleriyle de desteklenir. Bunun dışında kitap icâre, hibe, vekâlet, sulh, kefâlet, alış-verişler, vasiyyet, şirket, havâle, şuf'a ve cinâyet konularındaki hilelere de yer verir. Eser bu konularda zengin bir mirası günümüze taşıması açısından önemlidir.

Eser Joseph Schacht tarafından sonuna Serahsî'nin *el-Mebsûr*'undaki "Kitâbü'l-Hiyel" ilavesiyle, şahıs index'i de eklenerek 1930 yılında Leipzig'de basılmış, aynı baskı ofset yoluyla Bağdad (Mektebetü'l-Müsennâ) ve İstanbul'da (Ahmet İhsan Matbaası) tekrarlanmıştır. Pröbster bu neşirde bir çok okunuş hatası tespit ederek bunlara işaret etmiş,⁸⁹ Schacht ise ikisi dışında bunların iddia edilenin aksine baskı hatası olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

B- Eserin Müellifi İle İlgili Tartışmalar:

el-Mehâric fi'l-hiyel ile ilgili en önemli tartışma kim tarafından telif edildiği konusundadır. Konu ile ilgili araştırma yapanların yazılarında da bir karmaşanın bulunduğu dikkati çekmekle birlikte müellif iddiasıyla daha çok Ebû Hanîfe (ö.150/767) ile talebeleri Ebû Yûsuf (ö.182/798) ve esasen de Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (189/805) üzerinde durulmaktadır. Carl Brockelmann (ö.1956) ve Fuad Sezgin bu eseri hem Ebû Yûsuf'un hem de İmam Muhammed'in eserleri içinde zikretmektedir.⁹¹ Ayrıca Sezgin bu eserin Ebû Hanîfe'nin telifi ve Ebû Yûsuf'un rivayeti olabileceğini söylerken eseri Ebû Hanîfe'ye nispet etmekte,⁹² Ziriklî (ö.1976)⁹³ ve Kehhâle⁹⁴ (ö.1987) de bu fikri desteklemektedir. Ancak Ziriklî aynı eseri İmam Muhammed'e de nispet etmektedir.⁹⁵ Kitabı neşreden Joseph Schacht (ö.1969) ise eserin İmam Muhammed'e ait olduğundan şüphe etmemekte,⁹⁶ Lammens,⁹⁷ M. Manazir Ahsan,⁹⁸ Muhmmmed ed-Desûkî⁹⁹ gibi araştırmacılar da bu görüşe katılmaktadır. Ancak E. Pröbster¹⁰⁰ ile A. Fischer¹⁰¹ gibi batılı araştırmacılar bu nispeti isabetli bulmamaktadırlar.

1- Ebû Hanîfe'nin Hiyel Kitabı Yazdığı İddiaları ve *el-Mehâric*'in O'na Nisbeti:

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Ebû Hanîfe'nin hiyelle ilgili bir eser yazıp yazmadığı tartışmalıdır. Diğer mezhep alimlerine ait kitapların bazılarında onun hiyelle ilgili bir kitap yazdığı ve bu kitapta bir müslümanı dinden çıkaracak ölçüde İslam'ın esas-

⁸⁹ E. Pröbster, "Bücherbesprechungen-Notices of Book", *Islamica*, V, Leipzig 1932, s.584-585.

⁹⁰ J. Schacht, "Sprechsaal, zu *Islamica*", *Islamica*, VI, Leipzig 1933, s.262.s

⁹¹ Brockelmann. *GAL, Suppl.*, I, 288, 291; Sezgin, *GAS*, Leiden 1967, I, 421, 431.

⁹² Sezgin, *a.g.e.*, I, 431.

⁹³ Ziriklî, *el-A'lâm*, Kahire 1373-78/1954-59, IX, 5.

⁹⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut, ts. (Dâru lhyâi't-türâsi'l-Arabi), XIII,104.

⁹⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 309.

⁹⁶ Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1971, s. 81; a. mlf., "Die arabische hijal literatur", *Der Islam*, XV, Berlin 1926, s.217; a. mlf., "Sprechsaal, zu *Islamica*", *Islamica*, VI (1933), s.260-261; a. mlf., "Fî Târîhi'l-fikhi'l-İslâmî-II", *el-Meşrik*, XXXIII/3, Beyrut 1935, s. 363, 365; a. mlf., "Fî Târîhi'l-fikhi'l-İslâmî-III", *el-Meşrik*, XXXIII/4 (1935), s. 551-552; a. mlf., "al-Hiyal", *El* (new edition), III, 512.

⁹⁷ H. Lammens, "el-Hiyel ve'l-mehâric", *el-Meşrik*, XXIX (1931), s. 642-643.

⁹⁸ M. Manazir Ahsan, *Social Life under the Abbasids*, London 1979, s. 21; s.181, 183.

⁹⁹ Muhammed ed-Desûkî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Devha 1407/1987, s. 183.

¹⁰⁰ E. Pröbster, "Bücherbesprechungen-Notices of Book", *Islamica*, V, Leipzig 1932, s.582-583; a.mlf., "Sprechsaal, zu *Islamica*", *Islamica*, VI (1933), s. 263-265.

¹⁰¹ A. Fischer, "Sprechsaal", *Islamica*, VI (1933), s.342.

larına aykırı hilelerin yer aldığı iddiaları bulunmaktadır.¹⁰² Mesela Abdullah b. Mübârek'in (ö.165/781): "*Kim Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'ine bakarsa Allahın haram kıldığını helal, helal kıldığını da haram kılmıştır*",¹⁰³ "*Kimin yanında Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'i varsa ve onu kullanırsa yahut onunla fetva verirse onun hacı banl ve karısı da boş olur*",¹⁰⁴ dediği nakledilmektedir. Ancak Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) tarafından nakledilen ve Abdullah b. Mübârek'in söylediği iddia edilen Ebû Hanîfe hakkındaki bu sözlerin ona yakıştırılmasından başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserine bu ithamlar bir başkası tarafından sonradan eklenmiştir. Çünkü Ebû Hanîfe aleyhinde sıralanan ve güvenilir olduğu iddia edilen sözlerin aynı eserde biyografileri verilen ve ağır şekilde tenkit edilen kimseler tarafından rivayet edilmesi; Ebû Hanîfe hakkındaki rivayetlerin *Târîhu Bağdâd*'ın bazı nüshalarında altıda bir oranında daha az veya daha çok sayıda bulunması; Haneffilerin ağırlıkta olduğu Bağdat'ta *Târîhu Bağdâd*'ın yazılışından, Hatîb aleyhindeki ilk eseri kaleme alan Eyyûbîler'in Dımaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin İsmâ b. el-Melikü'l-Âdil'e (1218-1227) kadar geçen iki yüz yıl boyunca hiç kimsenin Hatîb'e reddiye yazmamış olması¹⁰⁵ ve Abdullah b. Mübârek'ten gelen rivayetler arasındaki kuvvetli çelişkiler mevcuttur. Hatîb'in naklettiğine Abdullah b. Mübârek: "İnsanların en iyi kulluk yapanı olarak Abdülazîz b. Ebî Revvâd'ı (ö.159/775), en fazla *vera'* sahibi olanını Fudayl b. İyâz (ö.187/703), en bilginini Süfyân es-Sevrî (ö.150/767) en fakihi olarak da Ebû Hanîfe'yi (ö.150/767) gördüm. Fıkıhta Ebû Hanîfe'nin bir benzerini daha görmedim"¹⁰⁶ demektedir. Yine Hatîb'in naklettiğine göre Şam'da Evzâ'î'nin (ö.157/774) Ebû Hanîfe hakkındaki bazı olumsuz sözleri üzerine evine gidip Ebû Hanîfe'nin kitaplarını getirerek Evzâ'î'ye gösteren ve onun hakkındaki olumsuz kanaati silen Abdullah b. Mübârek'tir.¹⁰⁷ Hatîb bir başka yerde de bizzat Abdullah b. Mübârek'in fıkıh Ebû Hanîfe'den aldığını söylediğini nakletmekte ve onun hakkında güzel şeyler konuştuğunu haber vermektedir.¹⁰⁸ Bütün bunlardan sonra da Abdullah b. Mübârek'in "*Kim Ebû Hanîfe'nin Kitâbü'l-Hiyel'ine bakarsa Allâh'ın helal kıldığını haram, haram kıldığını helal kılar*" şeklinde bir söz söylediğine yer vermektedir.¹⁰⁹ Bu sözler arasındaki çelişki açıktır. Bir taraftan Ebû Hanîfe'nin hileye başvurarak haram-helalleri ters yüz ettiğini, diğer taraftan ondan fıkıh okuduğunu; Evzâ'î'nin Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz kanaatini Abdullah b. Mübârek'in değiştirdiğini, hatta insanların en fakihi olarak Ebû Hanîfe'yi gördüğünü naklederken daha sonra onunla ilgili oldukça sert ifadelerine yer vermektedir. Bu sebeple Ebû Hanîfe hakkında eserinde yer alan iddiaların kendisine ait olmadığı ve sonradan ilave edildiği intibai güçlü bir ihtimal olarak gözükmektedir. Kaldı ki Abdullah b. Mübârek Ebû Hanîfe'nin talebesi ve dostu idi. O fıkıhta ilk olarak Ebû Hanîfe'nin metodunu benimsemiş, fıkıh bablarına göre tasnif ettiği *es-Sünen fi'l-fıkıh* adlı eserinde onun usulünü esas almıştır. İnsanların en fakihi diye nitelendirdiği Ebû Hanîfe hakkında övücü sözler söylemiş, şiirler yazmıştır.¹¹⁰ Mesela bir şiirinde ne şarkta ne garpta ne de Kûfe'de fıkıh onun

¹⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), XIII, 426, 427.

¹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XIII, 426.

¹⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XIII, 427.

¹⁰⁵ Mahmûd et-Tahhân, *el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî*, Beyrut 1401/1981, s.105-106, 307-309'dan naklen M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI (1997), 455.

¹⁰⁶ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 342-343.

¹⁰⁷ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 338.

¹⁰⁸ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 324, 355, 369-370.

¹⁰⁹ *Târîhu Bağdâd*, XIII, 426.

¹¹⁰ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, İstanbul 1988, s.123.

kadar iyi bilen birisinin bulunmadığını söylemiş ve onu aşağı görenleri zayıf delillerle gerçek dışı sözler söyleyen cahiller olarak tavsif etmiştir.¹¹¹ Kaynaklarda onun Ebû Hanîfe'ye bağlılığını ifade eden kayıtlar mevcuttur. Mesela o Horasanlı bir heyetle Ebû Hanîfe'ye gelmiş ve tartışılan bir olaydan sonra Ebû Hanîfe'nin görüşünü çok beğenmiş ve onun elini sıkarak "işte mezhep budur" diye takdirlerini ifade etmiştir.¹¹²

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir husus da şudur: Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'l-Hiyel*'le ilgili söylediği bu sözler diğer kaynaklarda da mevcuttur. Ancak bu kaynaklarda Ebû Hanîfe kaydı yoktur.¹¹³ İsabetli olan da bu olmalıdır. Zira sözü edilen kitabın İslam hukukunun özüne tamamen aykırı hükümler ihtiva ettiği bildirilmektedir. Alimlerin tenkidine uğrayan en önemli konu da kitapta irtidatla ilgili bir tavsiyenin yer almasıdır. Olay şudur: Ahmed b. Zühre b. Mervân'ın anlattığına göre bir kadın kocasından *muhâla'a* yoluyla ayrılmak istemiş kocasının da razı olmaması üzerine kadına irtidat yoluyla kocasından ayrılabilceği yönünde bir tavsiyede bulunulmuş kadın da bu yolu tercih etmişti. Bu olayın kendisine anlatılıp *Kitâbü'l-Hiyel*'in gösterilmesi üzerine Abdullah b. Mübârek: "Kim bu kitabı yazmışsa o kafirdir. Kim bu kitabı bir yerden diğerine taşırsa o kafirdir. Kimin yanında bu kitap bulunur ve ona razı olursa o kafirdir" şeklinde tepki göstermiştir.¹¹⁴ Keza bu kitapta Ramazan orucunu tehir, zekat, hacc ve şuf'a hakkını ıskat, faizi helal kılma, akitleri feshetme, yalan söyleme, yalancı şahitliğini meşrulaştırmak suretiyle hakları iptale götüren yolları caiz gösterme gibi İslamın ruhuna ters konuları ihtiva etmektedir.¹¹⁵ Bu sebeple bu kitabı diğer alimler de şiddetle tenkit etmektedirler. Hafs b. Gıyâs (ö.194/810) bu kitabın üzerine *Kitâbü'l-Fücûr* (günahlar/ısyanlar kitabı) yazılmalıdır derken Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) de "Kimin yanında *Kitâbü'l-Hiyel* varsa ve onunla fetva verirse, o, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) indirileni inkar etmiştir",¹¹⁶ Nadr b. Şümeyl (ö.203/819) de "*Kitâbü'l-Hiyel*'de 320 veya 330 mesele vardır ki tamamı küfrü gerektirir ve bu hileleri mübah sayan kafir olur" demektedir.¹¹⁷ Hakkında bu tür bilgiler bulunan bir kitabın sadece Ebû Hanîfe'ye değil mezhep imamlarından hiçbirisine nispet edilmesi uygun değildir. Kaldı ki Abdullah b. Mübârek'in fikirlerinin gerek irtidat gerekse diğer konularda Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir. Keza kitabı şiddetle tenkit eden Nadr b. Şümeyl de fıkıh konusunda insanları uykudan Ebû Hanîfe'nin uyandırdığını söyleyerek¹¹⁸ onu takdir ederken kitabı tenkit etmektedir. Bunlar Ebû Hanîfe'nin isminin bu görüşlere mutaassıp birisi tarafından sonradan ilave edilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zaten onun mevlasının: "Ey Ebû Abdîrrahman (Abdullah b. Mübârek)! Bu hile kitabını ancak şeytan ortaya koymuştur" dediğinde onun "*Şeytandan daha şerli birisi vazetmiştir*"¹¹⁹ şeklindeki tepkisi de bunu göstermektedir.¹²⁰ Oysa o Ebû

¹¹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1391/1971, s. 255.

¹¹² Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, İstanbul 1335-38, I, 119.

¹¹³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn* (nşr. Mahmûd İbrahim Zâyed), Haleb 1395-96/ 1975-76, III, 70-71; İbn Teymiyye, *İkâmetü'd-delîl (el-Fetâvâ'l-kübrâ* III, cilt içinde), Kahire 1385/1965, s. 168-169; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'în*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Cil), III, 176-177.

¹¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 428.

¹¹⁵ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 170; İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, III, 178.

¹¹⁶ İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 169; İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, III, 175.

¹¹⁷ Tûsî, *el-Mebsût*, Tahran 1351 ş.. V. 95; İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 169; İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, III, 177.

¹¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XIII, 345.

¹¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XIII, 427.

¹²⁰ Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb*, Beyrut 1401/1981, s. 177.

Hanîfe'yi *insanların en fakihi ve ilmin beyni* olarak tavsif ediyordu.¹²¹ Yine İbn Ebî Hâtîm (ö.327/939), Ukaylî (ö.323/935), İbn Hibbân (ö.354/965), İbn Adî (ö.365/976) ve Ebû Hanîfe'ye şiddetli bir şekilde karşı olan diğer müelliflerin onun hayatını anlatırken böyle bir rivayete yer vermemeleri de bir delil teşkil etmektedir. Eğer bu müellifler bu türden bir bilgi tespit etmiş olsalardı buna mutlaka yer verirlerdi. Bu da gösteriyor ki bu rivayetlere onun ismi sonradan eklenmiştir.¹²² Abdullah b. Mübârek'in hiyel kitabı ile ilgili görüşlerine Ebû Hanîfe'nin isminin eklenmesinin sebebi de onun Ebû Hanîfe'yi çok iyi tanımasından dolayı daha etkili olacağı kanaati olmalıdır. Ayrıca Onun görüşlerini nakleden talebelerinden ve sika ravilerden de sahih bir isnadla böyle bir kitabın rivayet edildiğinin tespit edilmemesi¹²³ onun böyle bir kitabının bulunmadığını göstermektedir.

Ebû Hanîfe'nin ictihadlarının bağlamından koparılarak sun'î bir ortam meydana getirilip kullanılması ve sonucun da kendisine maledilmesi bu tür ithamlara sebebiyet vermiş olabilir.¹²⁴ Sözgelimi Ebû Hanîfe'nin "*kadının irtidadı halinde nikahının düşeceği*" ictihadı zamanla "*kocasından ayrılmak isteyen kadın irtidad edebilir*" şekline dönüşmüş (mesela bir dönem Semerkand bölgesinde kocasından kurtulmak isteyen kadınlar böyle bir yola başvurmuşlardır)¹²⁵ ve Ebû Hanîfe'nin "*küfrü teklif küfrü gerektirir*"¹²⁶ görüşüne rağmen¹²⁷ sonuç kendisine nispet edilmiştir. Varlığından bahsedilen kitabın da –az önce işaret edildiği üzere– İslamın temel esaslarına aykırı hileler yanında böyle bir tavsiyeyi de ihtiva ettiği ve tepkiyi de daha çok bu yüzden çektiği dikkate alınırsa Ebû Hanîfe'nin adının sonradan iddia edilen kitaba eklendiği tahmin edilebilir.¹²⁸ Şu ana kadar da ona ait olabilecek bir hiyel kitabı ortaya çıkmamıştır. Onun görüşlerini nakleden talebelerinden ve sika ravilerden de sahih bir isnadla böyle bir kitabın rivayet edildiği tespit edilmemiştir.¹²⁹

¹²¹ Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s.417-418.

¹²² Kevserî, *a.g.e.*, s. 177-178.

¹²³ Kevserî, *a.g.e.*, s. 77.

¹²⁴ Saffet Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile (Hile-i Şer'iyye)*, İstanbul 1996, s. 29-48, 229-242; a.mlf., "Hiyel". *D/Â*, XVIII, İstanbul 1998, 170-178.

¹²⁵ bk. Yahya b. Ebî Bekr el-Hanefî, *Esîru'l-melâhide*, Bekir Topaloğlu Özel Ktp., İSAM, vr. 75b-76a.

¹²⁶ Yahya b. Ebî Bekir el-Hanefî, *Esîru'l-melâhide*, Prof. Dr. Bekir Topaloğlu özel ktp., vr. 75b-76a; Semerkandî, *Cennetü'l-ahkâm*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr.1186/3, vr. 233a.

¹²⁷ Mesela Hanefîlere göre kalbi imanla dopdolu olduğu halde isteyerek küfür kelimesini söyleyen kâfirdir. Hatta küfre düştüğünü bilmesede dahi bu böyledir (*el-Fetâva'l-Hindîyye*, Bulak 1310, II, 283). Çünkü bu konuda bilgisizlik mazeret değildir (Tarablusî, *Mu'înü'l-hükkâm*, Kahire 1393/1973, s. 165). Hanbelî fukahâsından İbn Teymiyye (ö.728/1327) de bu gibi durumlarda Ebû Hanîfe'nin mezhebinin son derece katı olduğunu *küfrü teklifin küfrü gerektirdiği* görüşünü mezhepler içinde en açık bir biçimde ifade eden Hanefîler olduğuna işaret ettikten sonra şunu ilave etmektedir: Mezhep delalet etmese de bazı fasıklar, Hanefî mezhebine göre kadın irtidat etmek suretiyle maksadına ulaşabilir demişlerse de bu hatalıdır (İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 171). Talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) de bu konu da şöyle demektedir: Hanefîlere göre bir kâfir ben müslüman olmak istiyorum der ve karşındaki de biraz sabret derse kendisi kâfir olur. Mescid ve mushaf kelimelerini ism-i tasgîr ile *mescitçik*, *mushafçık* şeklinde söyleyen de küfre düşmüştür (İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, III, 179). Hatta küfrü gerektiren bir kelimeyi söyleyene gülenin bile kâfir olacağı bu mezhepçe kabul edilen bir görüştür (Tarablusî, *a.g.e.*, s. 165). Daha açık bir hüküm şudur ki Hanefî fıkıh kitaplarında Ebû Hanîfe'nin *insanlara hile öğretene müstî hacredilir* görüşünün örneklerinden birisi olarak irtidadı tavsiye eden müstî zikredilmektedir (İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, Kahire 1272-1324, V. 93).

¹²⁸ Geniş bilgi ve tartışmalar için bk. Köse, *İslam Hukukunda Kanuna Karşı Hile*, s. 29-37; a.mlf., "Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar", *İnâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa 16-19 Ekim 2003, s. 1, 5-6.

¹²⁹ Kevserî, *Te'nibü'l-Hatib*, Beyrut 1401/1981, s. 77.

el-Mehâric fi'l-hiyel'in ona ait olabileceği iddiaları da pek isabetli gözükmemektedir. Nitekim özellikle bu eserle birlikte bazı önemli hiyel kitaplarını da neşreden ve bu alandaki çalışmalarıyla tanınan ünlü oryantalist Joseph Schacht da Ebû Hanîfe'ye ait bir hiyel kitabı bulunmadığını ifade etmektedir.¹³⁰ Ayrıca üslup itibarıyla da kitabın kendisine nispetini güçleştiren bazı ifadeler dikkati çekmektedir. "*Ebû Hanîfe'nin kavlince*",¹³¹ "*Ebû Yûsuf dedi ki: Ebû Hanîfe'ye..... konusundaki hile ile ilgili soru sordum*".¹³² "*Ebû Hanîfe'nin kavlince caiz değildir*",¹³³ "*Ebû Hanîfe ve diğerleri bunu mekruh görüyorlardı*",¹³⁴ "... şu konuyu sordum: Cevaben dedi ki: Ebû Hanîfe bunun caiz olmadığını söylüyordu",¹³⁵ "*Ebû Hanîfe'ye soruldu*",¹³⁶ "*Ebû Hanîfe'nin görüşüne gelince*"¹³⁷ gibi ifadeler eserin bir başkasına ait olduğunu göstermektedir.

2- *el-Mehâric*'in Ebû Yûsuf'a Nisbeti:

Ebû Yûsuf'un hiyelle ilgili bir kitap yazdığı bazı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹³⁸ *el-Mehâric fi'l-hiyel*'in de Ebû Yûsuf'a ait olduğu konusunda bazı iddialar bulunmaktadır. Bunun yanında bu eser bazı kütüphane kataloglarında onun adına kayıtlıdır.¹³⁹ Nitekim elimizdeki bu kitap da "*Bu Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim'den (rivayet edilen) el-Mehâric olarak isimlendirilen Kitâbü'l-Hiyel'in sonudur*" şeklinde bitmektedir.¹⁴⁰ Ancak kitabın içinde kendisinden nakledilen hileler bulunmakla birlikte tamamı ona ait değildir. Ayrıca "*Ebû Yûsuf'un kavline gelince*",¹⁴¹ "*Ebû Yûsuf'a soruldu*",¹⁴² "*Ebû Yûsuf'un kavlince caiz değildir*",¹⁴³ "*Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının görüşlerine gelince*",¹⁴⁴ "*Ebû Yûsuf'a dedim ki...*",¹⁴⁵ "*Bunun üzerine Ebû Yûsuf'a şunu sordum*"¹⁴⁶ gibi ifadeler kitabın Ebû Yûsuf'a nispetini güçleştirmektedir. Bazı araştırmacılar kaynaklarda ona nispet edilen hiyel kitabının kayıp olduğunu söylemektedirler.¹⁴⁷

3- *el-Mehâric*'in İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye Nisbeti:

el-Mehâric fi'l-hiyel'in İmam Muhammed'e nispetine gelince bu konuda da ciddi tartışmalar mevcuttur. Bundan önce kendisinin böyle bir eserinin bulunup bulunmadığı ilk dönemlerden itibaren tartışılmaktadır. Kaynaklarda iki talebesinden biriyle çelişen iki

¹³⁰ Schacht, "Die arabische hijal literatur", s. 221.

¹³¹ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, Leipzig 1930, s.12, 18, 23, 28, 35, 49...

¹³² *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 12.

¹³³ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 13.

¹³⁴ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 19.

¹³⁵ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 31.

¹³⁶ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 48.

¹³⁷ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 65.

¹³⁸ Hassâf, *Kitâbü'l-Hiyel*, Kahire 1314, s. 88; Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1357-67/1938-47'den ofset Beyrut 1388/1969, III, 11-12; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî* (M. Fuâd Abdülbâki v.dğr.), Kahire 1407/1986-87, XII, 326.

¹³⁹ Köse, a.g.e., s. 37.

¹⁴⁰ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 86; a.g.e., Süleymaniye Ktp., Molla Çelebi, nr. 57, vr. 190b.

¹⁴¹ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s.12, 23, 67.

¹⁴² *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 68.

¹⁴³ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 35.

¹⁴⁴ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 36.

¹⁴⁵ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 45.

¹⁴⁶ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 81.s

¹⁴⁷ Schacht, "Die arabische hijal literatur", s. 217; Ali Hasan Abdülkadir, *Nazratün âmmne fi târîhi'l-fikhi'l-İslâmî*, Kahire 1965, s. 239.

görüş nakledilmektedir. Kendisinin eserlerini de rivayet eden talebelerinden Ebû Süleyman el-Cûzcânî (200/815?) onun böyle bir kitap yazmadığını,¹⁴⁸ İmam Muhammed'in *Kitabü'l-Hiyel* yazdığı iddiasının Hanefî ulemasını küçük düşürmek için yapılmış bir iftiradan ibaret olduğunu söylemekte,¹⁴⁹ sözü edilen kitabın kime ait olduğu kendisine sorulduğunda da verdiği cevapla ilgili "Kerh sahafları",¹⁵⁰ "Kerh'li bir sahaf",¹⁵¹ "Bağdat sahafları",¹⁵² "Varrâk adında bir şahıs"¹⁵³ şeklinde dört farklı rivayet mevcuttur. Kâtib Çelebi (ö.1067/1657) de onun eserleri arasında böyle bir kitaptan bahsetmemektedir.¹⁵⁴ Bazı araştırmacılar bunu, konunun derinliğine inmemesi ve hiyel konusundaki eserlerin en meşhuru olan Hassâf'ın (ö.261/864) *Kitâbü'l-Hiyel*'i ile yetinmesiyle izah etme eğilimindedirler.¹⁵⁵ Ancak Kâtib Çelebi'nin, hakkında bu kadar tartışma yapılan ve türünün ilk eseri olabilecek, müellifinin mezhep imamı olması sebebiyle daha sonra bu alandaki düşüncenin şekillenmesinde önemli ölçüde belirleyici olma niteliği kazanabilecek bir kitabı, sırf bu sebeple zikretmediği iddiası pek tutarlı gözükmemektedir.

İmam Muhammed'in diğer bir talebesi olan Ebû Hafs el-Kebîr (217/832) ise İmam Muhammed'in böyle bir eser telif ettiğini söylemekte¹⁵⁶ Serahsî (ö.483/1090) de bu görüşü tercih etmektedir.¹⁵⁷ Ebû Bekir b. Muhammed b. Hamza es-Semerkindî de hocasından rivayetle böyle bir kitaptan söz etmektedir.¹⁵⁸ İbnü'n-Nedîm (ö.385/995) İmam Muhammed'in eserleri içinde *Kitâbü'l-Hiyel*'i de saymaktadır.¹⁵⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) de caiz gördüğü hilelere örnek verirken bunlardan bazılarını İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Hiyel*'inden naklettiğini belirtmektedir.¹⁶⁰ Bazı araştırmacılar da Ebû Hafs rivayetinin Hâkimü's-Şehîd el-Mervezî (ö.334/945) tarafından ihtisar edildiğini ve Serahsî'nin *el-Mebsût*'undaki "Kitâbü'l-Hiyel" in bu ihtisarin şerhi olduğunu belirtmektedirler.¹⁶¹ Safedî (ö.764/1363) de bir olay münasebetiyle İmam Muhammed'e ait bir hiyel kitabından söz etmektedir: İmam Muhammed Irak'a *Kitâbü'l-Hiyel* ile geldiğinde birisi kendisini Halife Hârûn er-Reşîd'e (ö.193/809) "onda zındıkların kitabı var" diye şikayet eder. İmam Muhammed de bunu haber alır ve teftişten önce "كتاب الحيل" deki "ح" üzerine bir nokta koyarak "خ" ya çevirip "كتاب الخيل" (Atlar kitabı) haline getirir ve böyle bir hile ile kurtulur.¹⁶² Bazı araştırmacılar da İmam Muhammed'in bu iki talebesinin farklı kitaplar üzerinde konuştuklarından hareketle iki farklı rivayeti telif yoluna gitmekte; Cûzcânî'nin üzerinde durduğu kitabın İslam hukukunun ruhuna aykırı hükümler taşıyan bir eser olduğunu, Ebû Hafs'ın konuştuğu kitabın ise problemler karşısında

¹⁴⁸ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Hamevî, *Gamzû uyûnî'l-besâir* ile), Beyrut 1405/1985, IV, 219.

¹⁴⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31. XXX, 209.

¹⁵⁰ Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *en-Nevâzil*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa, nr. 224, vr. 355a-b: a.mlf., *Uyûnû'l-mesâil* (nşr. Seyyid Muhammed Mühennâ), Beyrut 1419/1998. s.205.

¹⁵¹ Saîd b. Ali es-Semerkindî, *Cennetü'l-ahkâm ve cünnetü'l-hisâm*, vr.163b.

¹⁵² Serahsî, *a.g.e.*, XXX, 209.

¹⁵³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed Hulv), Kahire 1393-99/1973-79, III, 576.

¹⁵⁴ *Keşfü'z-zumûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1360-62/1941-43, I, 694-695.

¹⁵⁵ Muhammed ed-Desûkî, *el-İmâm Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Devha 1407/1987, s. 181.

¹⁵⁶ Serahsî, *a.g.e.*, XXX, 209.

¹⁵⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, XXX, 209.

¹⁵⁸ Saîd b. Ali es-Semerkindî, *Cennetü'l-ahkâm*, vr. 164a.

¹⁵⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüt), Tahran 1391/1971, s. 257.

¹⁶⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in*, III, 383.

¹⁶¹ Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, Kahire 1366/1947, s. 419; Ali Hasan Abdülkadir, *a.g.e.*, s. 239; Schacht, "Die arabische hijal literatur", s. 217.

¹⁶² Safedî, *el-Vâfi* (nşr. İhsan Abbas-Şükrü Faysal), Wiesbaden 1981-82, II, 334.

hukukî çözümlmeleri ihtiva eden ve dinin özüne muhalif olmayan çıkış yollarını gösteren bir eser-olduğunu, zira bu iki talebenin farklı zamanlarda İmam Muhammed'in yanında bulunduklarını ve hocalarından birbirlerinin duymadığı farklı konuları dinlediklerini söylemektedirler.¹⁶³

Azyukarıda işaret edildiği üzere klasik literatürümüzde İslâm'ın özüne aykırı hükümler içeren ve düşük kimselerin elinde dolaşan bir hiyel kitabından bahsedilmekte ve bu eser açıkça küfre sebebiyet veren, hakkı iptale götüren, batılı hak gösteren, şer'î vecibeleri düşüren, dinin maksatlarına ters düşen hileleri ihtiva eden özellikleri sebebiyle şiddetle tenkit edilmektedir.¹⁶⁴ Ancak bunu diğer mezhep imamları gibi Hanefî mezhebi imamlarından herhangi birisine de nispet etmek mümkün değildir. Çünkü onların bu konudaki görüşleri kaynaklarda açık bir şekilde yer almaktadır.¹⁶⁵ Muhammed b. Simâ'a'nın (ö.233/847) naklettiğine göre bizzat böyle bir kitap hakkında İmam Muhammed "Bu kitap (Kitâbü'l-Hiyel) bizim değildir, bizim kitaplarımız arasına karıştırılmıştır" demektedir.¹⁶⁶ Böyle bir kitabı bazı alimlerin Hanefî mezhebi imamlarına nispet etme eğiliminde olmalarının sebebi de onların meşru çözüm yolu bulma noktasındaki becerileriyle meşhur olmaları ve daha sonra her türlü hileye cevaz verdiklerinin zannedilmesi, ikinci olarak da kötü niyetli bazı insanların Hanefî icthatlarını amaçlarına ulaşmak için tabii ortamından çıkarak kullanmaları ve bunun da mezhebe maledilmesi olmalıdır.

Elimizde mevcut olan *el-Mehâric fi'l-hiyel*'in özellikle İmam Muhammed'e ait olduğu konusunda yaygın bir kanaat vardır. Eseri neşreden Joseph Schacht Kitabın nikâh bölümünde "قال محمد" (Muhammed dedi) ibaresiyle¹⁶⁷ İmam Muhammed'in kendisini müellif olarak takdim ettiğinden hareketle ve Serahsî'nin *el-Mebsût*'undaki Kitâbü'l-Hiyel ile *el-Mehâric fi'l-hiyel* arasında muhteva, üslup ve tertip-tanzim bakımından benzerlik bulunduğu düşüncesine dayanarak¹⁶⁸ bu kitabın İmam Muhammed'e ait olduğunda ısrarlıdır. E. Pröbster ise Schacht'ın bu konuyu ciddi olarak tetkik etmediğini İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Asl* adlı eseri veya *el-Mebsût* ile karşılaştırarak ele alması gerektiğini onun bunu ihmal ettiğini, zira *el-Mebsût*'un Hiyel bölümü ile diğer konuları arasında bir paralellik bulunduğunu bunun da Kitâbü'l-Hiyel'in diğer konuların bir hulasası olabileceğini gösterdiğini söyler. Ayrıca kitabın sonunun "Bu Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm'den (rivayet edilen) *el-Mehâric* olarak isimlendirilen Kitâbü'l-Hiyel'in sonudur" şeklinde bitmesini de delil gösterir ve İmam Muhammed'e ait bir kitabın sonunun böyle bitmemesi gerektiğine vurgu yapar. Bundan başka "*Bâbü nikâhi's-şübbe*"¹⁶⁹ konusunun *el-Mebsût*'ta geçen şeklinde وقد استحسن بعض العلماء "Âlimlerden bazısı istihsan delilini kullanarak

¹⁶³ Ebû Zehre. a.g.e., s. 419; M.Zahid el-Kevserî. *Hüsnü'l-tekdîf*, Kahire 1387/1968, s. 86.

¹⁶⁴ bk. Mustafa Baktır, "İslâm Hukukunda Hile-i Şer'iye", *İslâmî Araştırmalar*, sy. 2, Ankara 1986, s. 79; Köse, a.g.e., s. 32-34.

¹⁶⁵ Saffet Köse, "Hiyel", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 170-178.

¹⁶⁶ Zehebî, *Menâkıbü'l-İmâm Ebî Hanîfe* (nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî-Ebü'l-Vefâ el-Efgânî). Haydarâbâd 1366. s.54: a.mlf., *Beyânü zağlî'l-ilm* (nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî), Dimaşk 1347, s. 15. not: 1: Kevserî, *Bülâğü'l-emânî*, Kahire 1388/1969, s. 83; a.mlf., *Hüsnü'l-tekdîf*, s. 85.

¹⁶⁷ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 48, vr. 180b.

¹⁶⁸ Schacht, "Die arabische hijal literatur", s. 217; a.mlf., "Sprechsaal, zu Islamica", *Islamica*, VI. Leipzig 1933,s.260; E. Pröbster, "Bücherbesprechungen-Notices of Book", *Islamica*, V. Leipzig 1932, s.581-582.

¹⁶⁹ Olay şudur: Kûfe'de iki erkek kardeş, iki kız kardeşle nikahlanmışlardır. Ancak zifaf gecesi eşlerini karıştırmışlar ve sabah, birbirlerinin eşleri ile zifafa girdikleri ortaya çıkmıştır. Konu Süfyan es-Sevrî gibi diğer alimlerin de bulunduğu mecliste tartışılır. Ebû Hanîfe damatları çağırır ve zifafa girdikleri kadınlara razı olup olmadıklarını sorar. Onlardan olumlu cevap alınca nikahlı bulundukları kadınları boşamalarını ister ve daha sonra zifafa girdikleri kadınlarla nikahlarını kıyar. Bu çözüm orada bulunanlarca takdirle karşılanır.

...*hükmetti*"¹⁷⁰ ifadesinde Ebû Hanîfe'nin isminin gizlendiğini *el-Mehâric fi'l-hiyel*'de ise *وسئل أبو حنيفة* "*Ebû Hanîfe'ye soruldu*" şeklinde onun isminin açıkça zikredildiğini,¹⁷¹ bu farklılığın da kitabın İmam Muhammed'e ait olmadığını gösterdiğini söylemektedir.¹⁷² Serahsî'nin ifadelerinden¹⁷³ bunun ciddî bir itiraz noktası olduğu anlaşılmaktadır.

Schacht ise ona verdiği cevapta "*Âlimlerden bazıları istihsan delilini kullanarak ...hükmetti*" şeklinde başlayan ibarede tartışılan eserin *Kitâbü'l-Hiyel* değil *Kitâbü'r-Radâ*' olduğunu ve *Kitâbü'l-Hiyel*'de Ebû Hanîfe'nin isminin açıkça zikredildiğini; *Kitâbü'l-Hiyel*'in el-Mebsût'un tamamının bir hulasası olabileceği iddiasının da ancak yeminlerle ilgili konulardaki hilelerde geçerli olabileceğini ileri sürerek Pröbster'in iddialarını reddeder.¹⁷⁴ Pröbster kitabın başlangıç ve bitiş ibareleri ile kitabın birbirlerinden farklı bir dizi isnad ihtiva etmesini Schacht'ın tezinin hatalı olduğunu gösterdiğini söyler.¹⁷⁵ Ayrıca Pröbster *el-Mebsût*'un XXX. cildi 304. sahifesinde geçen "*el-Kitâb*" kelimesi ile *Kitâbü'r-Radâ*'ın değil *Kitâbü'l-Hiyel*'in kastedilmiş olabileceğini, aynı yerdeki *Kitâbü'l-Hiyel* ile alakalı olarak iddia edilen sebebin XXX.cilt 287. sahifedeki *Kitâbü'r-Radâ*' ile ilgili olarak ileri sürülen sebepten farklı olduğunu belirterek Schacht'ın itirazlarına cevap verir.¹⁷⁶ A. Fischer de Schacht'ın delillerinin geniş ölçüde dikkatten uzak bulunduğunu söyleyerek¹⁷⁷ kitabın İmam Muhammed'e ait olduğu fikrine katılmaz ve bu konudaki tartışmada Pröbster'i haklı bulur. Lammens ise kitabın eski bir eser olduğunu ve hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde İmam Muhammed'e ait olduğunu iddia eder.¹⁷⁸

İmam Muhammed'in zâhiru'r-rivâye kitaplarından *Kitâbü'l-'Asl fi'l-furû*' da hacimli sayılabilecek ölçüde bir hiyel bölümü mevcuttur.¹⁷⁹ Bu kısmın *el-Mehâric fi'l-hiyel*'in konuları ve özellikleri ile büyük bir benzerlik arzettiği dikkati çekmektedir. Ancak hem bu eserin hem de *Kitâbü'l-'Asl*'daki hiyel bölümünün İmam Muhammed'e nispetini güçleştiren ve büyük ölçüde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in bazı görüşlerinden hareketle sonradan derlendiği intibayı veren bazı ipuçları vardır. Serahsî İmam Muhammed'in hiyelle ilgili kitabının Abdullah b. Büreyde'nin Hz. Peygamberden rivayet ettiği "*Kendisine, Allah'ın kitabından bir ayetin sorulması üzerine soruyu sorana ona cevap vermeden mescitten çıkmayacağını söyleyip ve kalkıp mescitten çıkacağı zaman da ayağının birisi dışarıda diğeri içeride olduğu halde bu ayeti haber verdiği*" şeklindeki hadis ile başladığına dikkat çekmektedir.¹⁸⁰ Bu hadis *el-Mehâric fi'l-hiyel*'de 4. sahife 19. meselede zikredilmiştir. Yine Serahsî İmam Muhammed'e ait hiyel kitabının iki erkek kardeşin iki kız kardeşle yaptıkları evlilikte hata neticesi birbirlerinin nikahlısı ile zifafa girmelerinden sonra olayın sabah ortaya çıkmasıyla Ebû Hanîfe'nin konuya bulduğu çözümle sona erdiğini bildirmektedir.¹⁸¹ Oysa bu olay kitabın ortalarında yer almaktadır.¹⁸²

¹⁷⁰ Serahsî, *a.g.e.*, XXX, 304.

¹⁷¹ *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 48.

¹⁷² E. Pröbster, "Bücherbesprechungen-Notices of Book", s.583-584.

¹⁷³ Serahsî, *a.g.e.*, XXX, 304.

¹⁷⁴ Schacht, "Sprechsaal, zu Islamica", s.260-261.

¹⁷⁵ "Sprechsaal, zu Islamica", *Islamica*, VI (1933), s. 263.

¹⁷⁶ E. Pröbster, "Sprechsaal, zu Islamica", s.264.

¹⁷⁷ A. Fischer, "Sprechsaal", *Islamica*, VI (1933), s.342.

¹⁷⁸ H. Lammens, "el-Hiyel ve'l-mehâric", *el-Mesrik*, XXIX (1931), s. 643.

¹⁷⁹ Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 90, IV, 1b-19b.

¹⁸⁰ Serahsî, *a.g.e.*, XXX, 210.

¹⁸¹ Serahsî, *a.g.e.*, XXX, 244.

Kitâbü'l-'Asl''daki hiyel bölümünün başlangıcı Serahsî'nin tespitine uymaktadır ancak bitişçi çok farklıdır.¹⁸³ Yine *el-Mehâric fi'l-hiyel*'de yer alan bazı ayrıntılar *Kitâbü'l-'Asl'*'daki hiyel bölümünde yoktur.

Bir başka önemli konu da İmam Muhammed şuf'a hakkını hileye başvurarak düşürmenin ya da şuf'a hakkına sahip olan kimsenin (şeffi) bu hakkına rağbetini azaltacak davranışlarda bulunmanın tahrîmen mekrûh olduğu görüşündedir¹⁸⁴ ki bu ona göre haramı ifade eder.¹⁸⁵ Oysa hem *el-Mehâric fi'l-hiyel*'de¹⁸⁶ hem de *Kitâbü'l-'Asl'*'daki hiyel bölümünde¹⁸⁷ şuf'a'yı düşürme ile ilgili hilelere yer verilmektedir. Bunun dışında *el-Mehâric fi'l-hiyel* ve *Kitâbü'l-'Asl'*'daki hiyel bölümünün tertibi, düzeni ve bazı ifadeleri de her iki eserin sonradan derlendiği fikrini güçlendirmektedir. Konuların ele alınışında geleneksel disiplinden uzak bir dağınıklık göze çarpmakta ve sistematik bütünlük görünmemektedir. Meselâ 48.sayfada "nikâh"la ilgili hilelerden sonra "vasî" ve "vasiyet"le ilgili hilelere yer verilmiş ve akabinde "nikâh"la ilgili yeni bir başlık açılmıştır (s.53-57). Yine 43. sayfada "yemin"le ilgili konular işlendikten sonra araya "nikâh" (s.48), "vasiyet" (s.49), tekrar "nikâh" (s.53), "şerike" (57), "damân ve kefâlet" (s.61) konuları girdikten sonra yine "yemin" konusuna dönmüştür (63). Bunun yanı sıra 57. sayfada "şerike" bahsi işlenmiş araya başka konular alındıktan sonra "mudârabe"ye yer verilmiştir (s.76). Kitabın bir çok yerindeki soru-cevap üslubu da dikkat çekici bir husustur.

Keza "Ebû Hanîfe ve ashâbının görüşlerine gelince"¹⁸⁸ "Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed bu hadisle amel ediyordu"¹⁸⁹ "Ya'kûb [Ebû Yûsuf] ve Muhammed üç günden daha fazlasını caiz görüyorlardı"¹⁹⁰ "Bu bize göre caizdir. Ebû Yûsuf'a göre de câizdir. İmam Muhammed câiz olmadığını söylemektedir"¹⁹¹ gibi ifadeler bu eserlerin başkası tarafından derlendiğine büyük ölçüde delalet etmektedir. Hatta "Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un kavline kıyasla şöyle şöyle yapabilir"¹⁹² şeklindeki ifade, bazı görüşlerin daha sonra tahrîc yoluyla ortaya konulduğunu, yine "fukahâdan bazısı"¹⁹³ gibi mezhep imamlarının kullanması adetten olmayan ve daha çok, ileriki zamanlara ait ifadeler eserlerin mezhep imamları devrinden sonraya ait olduğu düşüncesini destekler mahiyettedir. Keza hem bunlar *el-Mehâric fi'l-hiyel*'in hem de *Kitâbü'l-'Asl'*'daki hiyel bölümünün rivayet düzeninde de bir tutarlılık gözükmemektedir. Birbirinden farklı bir dizi isnad ihtiva etmekte, çoğu kere de bu zincir bırakılmakta ve doğrudan hileler verilmektedir. *el-Mehâric fi'l-hiyel*'de Ebû Yûsuf'tan nakledilen hileler *Kitâbü'l-'Asl'*'daki hiyel bölümünde doğrudan doğruya kaydedilmektedir. Bütün bunlar *el-Mehâric fi'l-hiyel* ile *Kitâbü'l-'Asl'*'daki hiyel bölümünün sonradan derlendiği fikrini güçlendirmektedir.

→

¹⁸² *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 48; vr. 180b.

¹⁸³ İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 90, vr.8b.

¹⁸⁴ Serahsî, *a.g.e.*, XXX, 240.

¹⁸⁵ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, IV, 153.

¹⁸⁶ s. 80-84; vr. 189a-190a.

¹⁸⁷ vr.16b-17b.

¹⁸⁸ *el-Mehâric*, s.36; vr. 177a; *Kitâbü'l-'Asl*, vr. 7a.

¹⁸⁹ *Kitâbü'l-'Asl*, vr. 8b.

¹⁹⁰ *el-Mehâric*, s.39.

¹⁹¹ *el-Mehâric*, s. 34, vr.176b.

¹⁹² *Kitâbü'l-'Asl*, vr. 7b; *el-Mehâric*'de sadece Ebû Yûsuf'un adı geçmektedir, s. 55.

¹⁹³ msl. *el-Mehâric fi'l-hiyel*, s. 32; *Kitâbü'l-'Asl*, vr. 6b, 7a.

4-Sonuç:

Fıkıh tarihi ve literatürü ile ilgili araştırma yapanları, ilk “hiyel” kitabının kim tarafından yazıldığı ve bu gün elimizde bulunan *el-Mehâric fi'l-hiyel*’in müellifinin kim olduğu sorusu oldukça meşgul etmiştir. Mezkur eserin İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’ye ait olduğu dolayısıyla ilk hiyel kitabının da bu olduğu yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır. Nitekim bu alandaki çalışmalarıyla tanınan ve eseri neşreden ünlü oryantalist Joseph Schacht’ın (ö. 1969) bu fikirde ısrarlı olduğu yazdığı eserlerden, makalelerden ve konu etrafında çağdaşı araştırmacılarla yaptığı tartışmalardan¹⁹⁴ anlaşılmaktadır. Bunlara daha önce yer verilmişti. Ancak kitaptaki üslup, düzen, kendisine nispet edilen İmam Muhammed’in görüşleriyle ilgili bazı çelişkiler bu kitabın Hanefî mezhebi imamlarından birisine nisbetini güçleştirmektedir. Bize öyle geliyor ki bu eser üç Hanefî imam’ının bazı görüşlerinden de istifade edilerek bir başkası tarafından daha sonra derlenmiştir.

¹⁹⁴ Bu tartışmalar bazen oldukça sert ve nezaket sınırlarını zorlayacak bir üslupla yapılmıştır. Mesela A. Fischer, Schacht’ın 30 yerine “birkaç”; 1 veya 2 için de “çok sayıda” ifadesini kullandığını ve bir göz doktoruna gözükmemesinin kendisi açısından isabetli olacağını söylemektedir (Islamica, VI, 341, dipnot. 1).